

The Extinction of the ‘Forsi’ Language (‘Harzan-Dili’) in Harzandat of Azerbaijan

Reza Amini

Department of Contemporary Languages and Dialects, Research Center of Linguistics, Texts and Inscriptions, Institute for Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran; r.amini@richt.ac.ir

Abstract

This article investigates the extinction of the “Forsi” language, also known as “Harzan-Dili”, in Harzandat of Marand County, East Azerbaijan, Iran. The extinction occurred in December 2023 with the death of the last speaker in the village of Galin-Qayah. This village was one of the last villages in the north of Azerbaijan where an Iranian language, believed to be related to the region’s ancient language, had survived. With the passing of the last speaker, the process of language shift was completed in the area, resulting in all inhabitants becoming speakers of Azeri Turkish. This represents a modern case of the death of an Iranian language in Azerbaijan, replaced by Azeri Turkish. It is believed that similar things have occurred in the past across Azerbaijan and may continue in the few remaining villages where Tati or Talysh languages are still spoken.

Keywords: Forsi language, Harzan-Dili, Tati, Talysh, language shift, Harzandat, Azerbaijan

Received: 2026-05-02 ■ Revised: 2026-07-31 ■ Accepted: 2026-08-10

Amini, R. (2026). The extinction of the ‘Forsi’ language (‘Harzan-Dili’) in Harzandat of Azerbaijan. *Language Science Studies*, 13(23), 172-203. <https://doi.org/10.22054/ls.2025.84819.1704>

DOI: [10.22054/ls.2025.84819.1704](https://doi.org/10.22054/ls.2025.84819.1704) ■ <https://ls.atu.ac.ir>

Publisher: Allameh Tabataba'i University ■ ISSN: 2423-7728 ■ e-ISSN: 2538-2551

Language Science Studies is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

1. Introduction

A language becomes extinct when its last native speaker passes away – a fate that has befallen countless languages throughout human history. The causes of language death are manifold, ranging from catastrophic natural disasters, such as floods and earthquakes, which can abruptly obliterate speech communities, to human-induced calamities like war and genocide, which may entirely eliminate a language's speaker population. In most instances, however, language death is a gradual and often imperceptible process. Rather than vanishing suddenly, a language slowly loses its speakers under the cumulative influence of political, economic, social, and cultural pressures. Over time, the language ceases to be transmitted to younger generations, and eventually, with the death of its last speaker, it falls silent forever.

In December 2023, Mr. Abdol-Ali Adabi, a resident of the village of Galin-Qayah in Marand County, East Azerbaijan Province, passed away. He was the last known speaker of the Iranian language locally referred to as "Harzandi" or "Harzani." Turkish-speaking inhabitants of the Harzandat region have traditionally used the term "Harzan-Dili", meaning "Harzani language", to designate this language variety. Notably, Mr. Adabi himself referred to his native tongue as "Forsi" or "Forosi." With his passing, the Harzandi/ Forsi language became extinct, representing a contemporary instance of language shift within the Iranian context.

This study is motivated by two questions:

1. What factors precipitated the extinction of the Forsi language in the Harzandat region?
2. What implications does the extinction of Forsi, and its replacement by Azeri Turkish, hold for our understanding of language dynamics in the region?

2. Literature Review

A substantial body of scholarship has examined the phenomenon of language shift, wherein the language of one speech community is gradually supplanted by another. Such shifts are typically driven by the greater political, economic, religious, or social prestige of the dominant language. In the case of the Azerbaijan region, it is widely held that a variety of Iranian languages, most closely related to Tati and Talysh, was once spoken. Following the entry of Turkish-speaking populations into the region approximately a millennium ago, it is generally believed that these Iranian varieties gradually yielded to Turkish, with their speakers undergoing a process of language shift.

However, research conducted over the past several decades reveals that Iranian language varieties have persisted in certain pockets of Azerbaijan up to the present day. This section of the paper draws upon both historical texts and contemporary scholarly investigations to establish a

contextual foundation for examining the specific situation of the Harzandi/ Forsi language within the Harzandat region.

3. Methodology

This article constitutes an explanatory investigation into the extinction of the Forsi language (locally known as "Harzan-Dili"). The data analyzed in this study were drawn from multiple sources: prior scholarly works, some of which were reviewed in the literature review, as well as websites, channels, and social media pages. Additionally, primary data were gathered through the author's conversations with one of the children of the late Mr. Abdol-Ali Adabi and with other residents of Galin-Qayah. Through these interviews and interactions, the author sought to gain firsthand insight into the linguistic history of the Harzandat region. Therefore, from a methodological standpoint, this research falls within the category of inductive inquiry. In terms of method, it is classified as analytical research with a primary focus on explaining the subject under investigation.

4. Results and Discussion

The available data from the Forsi language reveal a substantial presence of Azeri Turkish loanwords. Notably, many of these borrowings pertain to domains that languages typically do not draw from external sources, such as basic vocabulary relating to parts of the body, unless the borrowing language has been subjected to sustained and intensive contact with the lending language over an extended period. Examples include Turkish terms for "lip" "eyebrow" "eyelash" and other anatomical references in the Forsi of Galin-Qayah, all of which are borrowed from Azeri Turkish. Beyond lexical borrowing, the data indicate that Forsi was affected not only at the level of vocabulary but also in its syntactic and morphological structures, reflecting the depth and intensity of language contact.

From a sociolinguistic perspective, the findings reveal that Forsi speakers in the Harzandat region acquired Azeri Turkish as a means of communication with speakers of the region's majority language. This resulted in widespread bilingualism among Forsi speakers. Then, this pattern was a pivotal mechanism in the language's decline, and its extinction. Additional social factors, namely those related to the prestige of Forsi in its language community, further accelerated the process.

5. Conclusion

The findings of this study, considered in conjunction with prior research, indicate that until a few decades ago, Forsi/ Harzandi was spoken not only in Galin-Qayah but also in a considerable number of other villages across the Harzandat region. The existence of the Turkish term "Harzan-Dili" among Azeri Turkish speakers, used to designate the Forsi/ Harzani/ Harzandi/ Tati language of the area, further attests to the historical roots of this language in the region. However,

for the reasons delineated in this article, its speakers have gradually shifted to Turkish. This case constitutes a clear example of language shift. This, at the very least, suggests that the ancestral language of at least some of the present-day Azeri Turkish speakers in the region was not Turkish speakers. This conclusion aligns with the findings of other studies that have documented a gradual process of Turkification among speakers of Talysh, Tati, Kurdish, and other Iranian languages in Azerbaijan.

Acknowledgements

The author wishes to express sincere gratitude to Mr. Ali Adabi, son of the late Abdol-Ali Adabi, for answering questions and providing valuable insights. Special thanks are also extended to Dr. Mirhedayat Seyed Marandi for kindly providing the author with pictures of some pages from his book *A Glimpse to Marand History*.

انقراض زبان «فُرسی» (هَرَزَن دِلی) در هَرَزَنَدات آذربایجان^۱

گروه زبان و گویش رایج، پژوهشکده زبان‌شناسی، کتیبه‌ها و متون، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران؛
r.amini@richt.ac.ir

رضا امینی

چکیده

در این مقاله، انقراض زبان «فُرسی» («هَرَزَن دِلی») در «هَرَزَنَدات» شهرستان مرند آذربایجان شرقی بررسی شده است. انقراض این زبان، در آذرماه ۱۴۰۲، با درگذشت واپسین گویشور آن در آبادی «گلین‌قیه» رقم خورد. گلین‌قیه یکی از آخرین آبادی‌های شمال آذربایجان بود که تا آن سال گونه‌ای از زبان‌های ایرانی در آن زنده مانده بود که گمان می‌رود بازمانده زبان کهن این منطقه است. با درگذشت آخرین گویشور این گونه زبانی، روند «تغییر زبان» در هَرَزَنَدات کامل شد و همه باشندگان آن منطقه ترک‌زبان شدند. در این جا، ما با موردی امروزی از مرگ زبانی ایرانی در منطقه آذربایجان و جایگزین شدن آن با ترکی آذری روبه‌رو هستیم؛ امری که پنداشته می‌شود پیش از این نیز در آذربایجان روی داده و به نظر می‌رسد در آینده درباره کم‌شمار آبادی‌های دیگری که در آنها هنوز گونه‌های زبانی تاتی یا تالشی به کار برده می‌شوند نیز، روی دهد.

کلیدواژه‌ها: زبان فُرسی، هَرَزَن دِلی، تاتی، تالشی، تغییر زبان، هَرَزَنَدات، آذربایجان

^۱ به یاد شادروان عبدالعلی ادبی، واپسین گویشور زبان «فُرسی»

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۱۲ ■ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۰۹ ■ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۱۹

امینی، رضا. (۱۴۰۵). انقراض زبان «فُرسی» (هَرَزَن دِلی) در هَرَزَنَدات آذربایجان. علم زبان. ۱۷۲-۲۰۳.
<https://doi.org/10.22054/ls.2025.84819.1704>

وبگاه نشریه: <https://ls.atu.ac.ir> ■ DOI: 10.22054/ls.2025.84819.1704

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی ■ شاپا چاپی: ۲۴۲۳-۷۷۲۸ ■ شاپا الکترونیک: ۲۵۳۸-۲۵۵۱

۱. مقدمه

زبان آن‌گاه منقرض می‌شود که واپسین گویشور آن از دنیا برود (ن.ک. Crystal, 2014). چنین چیزی در درازای تاریخ دربارهٔ زبان‌های بسیاری روی داده است. برای نمونه، زبان ایرانی خوارزمی اکنون گویشور زنده‌ای ندارد و زبانی مرده است. دلایل زیادی می‌توان برای مرگ زبان‌ها برشمرد، از رخ دادن فاجعه‌های بزرگ طبیعی، همچون سیل و زمین‌لرزه گرفته - که ممکن است به از میان رفتن یکبارهٔ جامعه‌ای زبانی بیانجامد - تا رویدادهای انسان‌ساختی همچون جنگ و نسل‌کشی که ممکن است گویشوران زبانی را یک‌سره نیست کند. با این همه، در بیشینهٔ موارد، مرگ زبان امری آرام و دیده‌نشده است؛ بدین معنا که زبان به یکباره نیست نمی‌شود، بلکه زیر تأثیر عامل‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، رفته‌رفته، گویشورانش را از دست می‌دهد؛ تا بدان‌جا که دیگر به نسل‌های بعد منتقل نمی‌شود و سرانجام، روزی واپسین گویشور آن از دنیا می‌رود و بدین سان آن زبان برای همیشه خاموش می‌شود.

در دوران نوین تاریخ جهان نیز زبان‌های پرشماری مرده‌اند یا در سراسیمهٔ مرگ قرار دارند. مرگ زبان‌ها از دغدغه‌های مهم امروز زبان‌شناسی و برخی دیگر از علوم اجتماعی و انسانی است. اکنون شمار زیادی «زبان درخطر»^۱ در دنیا وجود دارد. آگاهی‌های موجود گویای آن است که شمار چشمگیری از گونه‌های زبانی رایج در ایران هم درخطر هستند. برخی از این گونه‌های زبانی درعمل منقرض شده محسوب می‌شوند؛ چه این‌که گویشوران آنها انگشت‌شمار و سالخورده‌اند و هیچ کودکی دیگر آنها را به‌عنوان زبان مادری فرانمی‌گیرد.

در ۲۸ آذرماه ۱۴۰۲، جناب عبدالعلی ادبی - باشندۀ روستای گلین‌قیهٔ شهرستان مرندهٔ استان آذربایجان شرقی - و آخرین گویشور زبان ایرانی‌ای که از آن به «هرزندی / هرزنی» یاد می‌شود از دنیا رفت. ترک‌زبانان منطقهٔ هرزندات، از گذشته برای اشاره به «زبان هرزندی / هرزنی» از اصطلاح «هرزن‌دیلی»، به معنای «زبان هرزنی» بهره می‌گرفته‌اند. خود شادروان عبدالعلی ادبی در گفتگو با دکتر میرهادیت سیدمرندی^۲ - پژوهشگر تاریخ و فرهنگ مرنده - و نیز در مستند رادیویی که رادیو تبریز دربارهٔ «تات‌نشین‌های» آذربایجان ساخته، از نام «فُورسی / فُورسی» (forsi/ forosi) برای اشاره به این زبان بهره گرفته^۳ که اصطلاحی است آگاهی‌بخش و می‌تواند گواه پیوند دیرین گونه‌های زبانی ایرانی آذربایجان با زبان فارسی باشد. همان‌گونه که در ادامه خواهیم دید، در برخی منابع نیز از این گونهٔ زبانی به «زبان فرس قدیم» یا «لهجه فارسی قدیم» و همانند آن یاد شده است. از این رو، به احترام واپسین گویشور این زبان و در راستای ثبت این نام، در این پژوهش، برای اشاره به گونهٔ زبانی ایرانی منطقهٔ هرزندات از اصطلاح «فُورسی» بهره گرفته شده است.^۴

^۱. endangered language

^۲. ن.ک. <https://B2n.ir/z96001>

^۳. ن.ک. @radiotabrzsahand در پیام‌رسان تلگرام.

^۴. در «فرهنگ جغرافیایی ایران» (جلد ۴، ۱۳۳۰: ۴۶۰)، «گلین‌قیه» به عنوان دهی از «دهستان هرزندات بخش زنوز شهرستان مرنده» معرفی شده که در زمان نگارش آن فرهنگ، ۱۹۷۰ نفر جمعیت داشته است. در آن فرهنگ نیز با آن‌که زبان مردم گلین‌قیه «ترکی» ثبت شده، گفته شده که «در این ده زبان فرس قدیم نیز معمول است». بر پایهٔ «سرشماری عمومی نفوس و مسکن» سال ۱۳۹۵، گلین‌قیه ۶۸۲ خانوار و ۱۹۹۰ نفر جمعیت داشته است؛ و از دید تقسیمات کشوری، اکنون در دهستان «هرزندات غربی» «بخش مرکزی» «شهرستان مرنده» «استان آذربایجان شرقی» قرار دارد.

با درگذشت شادروان عبدالعلی ادبی، زبان «فُورسی» منقرض شد. انقراض این گونهٔ زبانی نمونه‌ای است امروزی از «تغییر زبان»^۱ در بخشی از ایران. بنابراین، در این پژوهش، بر آنیم از رهگذر واکاوی موضوع، به دو پرسش پاسخ گوئیم: ۱) دلیل منقرض شدن زبان فُورسی چه بوده است؟ ۲) «انقراض زبان فُورسی و جایگزین شدن آن با ترکی آذری چه تلویحاتی در پی دارد؟

۲. پیشینه پژوهش

وجود شمار زیادی واژه و ساخت ایرانی در ترکی آذری (ن.ک. ذکاء، ۱۳۹۸؛ منصوری، ۱۳۹۳)، و بقای برخی گونه‌های زبانی ایرانی در آذربایجان تا به امروز، گواه وجود زبان‌های ایرانی در منطقه، پیش از فراگیرشدن ترکی آذری است. برخی پژوهش‌های پیشین به آنچه در متن‌های گذشته دربارهٔ زبان کهن آذربایجان آمده پرداخته‌اند (برای نمونه، ن.ک. رضازاده ملک، ۱۳۷۷)؛ یا سیر تاریخی گسترش زبان ترکی را در آن‌جا بررسی کرده‌اند (برای نمونه، ن.ک. Sümer, 1957^۲). از این رو، نیازی نیست که در این‌جا ما نیز چنین کنیم. فقط در راستای تبیین چندسویهٔ موضوع پژوهش، استناد به چند متن کهن را سودمند می‌دانیم. ابوعبدالله حمزه بن حسن اصفهانی، تاریخ‌نگار سده‌های سوم و چهارم قمری، گفته است (اصفهانی، ۱۴۱۲ قمری: ۲۳):

و کانت کتابات غیر ذالک درست أسماؤها ولم تبق؛ فکانو یستعملون خمس لغات و هی: الفهلویه، والدریه، والفارسیه، والخوزیه، والسرانیه. فأما الفهلویه، فکان یجری بها کلام الملوک فی مجالسهم وهی لغه منسوبه إلی فلهله اسم یقع إلی خمسہ بلدان وهی: اصفهان، والرّی و همدان و ماه نهاوند، و آذربایجان^۳.

بنابراین، در سدهٔ چهارم قمری، در آذربایجان (آذربایجان)، همانند اصفهان، ری، همدان و ماه نهاوند به زبان ایرانی فهلوی سخن گفته می‌شده است. حمدالله مستوفی قزوینی (۱۳۸۹: ۹۳-۸۱)، متوفی در اواخر قرن هشتم، در «نزه‌القلوب»، دربارهٔ «طسوج»^۴ از توابع تبریز گفته که «... سگانش از ترک و تاجیک ممزوج اند ...». همو دربارهٔ «کلیر» می‌گوید «... مردمش از ترک و طالش ممزوج اند و شافعی مذهب ...»، و دربارهٔ «مراغه» می‌گوید «... مردمش سفیدچهره و تُرک‌وَش می‌باشند و بیشتر بر مذهب حنفی می‌باشند و زبانشان پهلوی معرّب است ...»، و دربارهٔ «ولایت گشتاسفی» در «اَران»^۵ گفته «... مردمش سفیدچهره‌اند و بر مذهب

^۱. language shift

^۲. Faruk Sümer / فاروق سومر، اُغوزشناس نام‌آور ترکیه‌ای بر این باور است که «ترک‌زبان شدن آذربایجان» (Azərbaycan'ın türkleşmesi) در سه دورهٔ «سلجوقیان»، «مغولان» و «پس از مغولان» (دربردارندهٔ دوره‌های «قره‌قویونلوها»، «آق‌قویونلوها» و «صفویان») روی داده است. در دورهٔ نخست، ترک‌زبان شدن آذربایجان آغاز می‌شود، در دورهٔ دوم گسترش می‌یابد و در دورهٔ سوم کامل می‌شود. فیندلی (۱۴۰۳: ۱۴۵-۱۴۶) نیز در کتاب «ترک‌ها در تاریخ جهان»، ترک‌زبان شدن «آسیای مرکزی، آذربایجان و آناتولی» را پیامد «حضور انبوه ترکان و به دست گرفتن قدرت سیاسی» در آن‌جاها می‌داند و در این زمینه به کتاب «دیوان لغات‌الترک» محمد کاشغری ارجاع می‌دهد که در بخشی از آن می‌گوید به دلیل بالا گرفتن قدرت ترکان «... هر خردمند را محقق گشت که راه مصون ماندن از اصابت تیر آنان، گراییدن به شیوه و روش ایشان است و هیچ وسیله‌ای در نیل بدین مقصود بهتر از سخن گفتن به زبان ایشان و رساندن به گوش‌هایشان و دلجویی از دل‌هایشان نیست ...».

^۳. برگردان فارسی: نوشته‌های دیگری هم بود که نامشان محو شده و باقی نمانده است. آنها از پنج زبان استفاده می‌کردند که عبارت هستند از فهلوی و دری و فارسی و خوزی و سریانی. و اما فهلوی که کلام پادشاهان در مجالسشان بر آن جاری بود زبانی است منسوب به فلهله که نامی است برای پنج دیار اصفهان و ری و همدان و ماه نهاوند و آذربایجان.

^۴. در مناطق دیگری از ایران، همچون «بوشهر» و استان‌های «فارس» و «کهگیلویه و بویراحمد» نیز جای‌نام «طسوج / تسوج» وجود دارد.

^۵. اکنون بخشی از «جمهوری آذربایجان» است.

امام شافعی[۱]، زبان‌شان پهلوی [۲]، بجیلانی باز بسته است...». چنین اشاره‌هایی نشان می‌دهد در زمان نگارش «نزهةالقلوب»، هنوز ترکی در «آذربایجان» و «آران» زبان غالب نبوده، اما در کنار زبان‌های ایرانی منطقه در حال گسترش بوده است.^۱

اولیا چلبی، سیاح نام‌آور عثمانی در «اولیا چلبی سیاحتنامه‌سی»، به‌هنگام شرح سفرهایش به ایران عصر صفویه، به «لهجه مخصوص تراکمه» در تبریز اشاره کرده و از آن نمونه هم آورده است؛ اما این را نیز می‌گوید که «ارباب معارفش فارسی تکلم می‌کنند» (چلبی، ۱۳۹۸: ۳۰). چلبی در توصیف شهر مراغه هم گفته است: «... اهالی‌اش بسیار سپیدروی‌اند و چشمانشان کامل است. خوش‌سخن‌اند و رویشان روشن است. اکثر خلقتش در خفا حنفی‌مذهب و صلحامشرب هستند. اکثراً به پهلوی سخن می‌گویند. فصیح‌اللسان و بدیع‌البیان در میانشان بسیار است» (چلبی، ۱۳۹۸: ۵۳). نکته درخور دقت در اشاره چلبی به زبان مردم مراغه، همانندی آن با چیزی است که مستوفی قزوینی چند سده پیشتر درباره زبان مردم این شهر گفته که این می‌تواند گواهی باشد بر آن که وضعیت زبانی مراغه تا زمان صفویه دگرگون نشده بوده و مردم همچنان به زبانی سخن می‌گفته‌اند که مستوفی قزوینی از آن به «پهلوی معرب» و چلبی از آن به «پهلوی» یاد کرده است.

گونه‌های زبانی ایرانی تا دوره معاصر نیز در برخی جاهای «آذربایجان» و پیرامون آن گویشتور داشته و دارند. برای نمونه، در روستای «خوئین» زنجان گونه‌ای از زبان‌های ایرانی به کار می‌رود که به باور ستوده (۱۳۳۷: ۳۳۴)، «یکی از لهجه‌های زبان آذری» است.^۲ کسروی تبریزی (۱۳۹۶: ۱۲)، گفته است «پس از پراکندن دفتر آذری یا زبان باستان آذربایگان [در سال ۱۳۰۴] کسانی نامه‌هایی از تبریز و خلخال فرستادند و آگاهی دادند که در پاره‌ای از دیه‌های آذربایجان از گلین‌قیه و نزوز و خلخال و مانند اینها، زبان باستان بازمانده و هنوز با آن سخن گفته می‌شود و هر یک نمونه‌هایی را از زبان یکجایی فرستادند». نمونه «زبان هرزند» را کسی به نام «آقای سعید» برای کسروی تبریزی فرستاده است (کسروی تبریزی، ۱۳۹۶: ۸۳). این نمونه دربردارنده ۵۶ واژه و حدود بیست جمله ساده و مرکب است. این داده‌ها با آنچه از گونه زبانی گلین‌قیه در پژوهش‌های دیگر (برای نمونه، کارنگ (۱۳۳۳) و ذکاء (۱۳۳۶)) آمده همانندی دارد، و در آنها واژه‌های ترکی «توتولمش» («گرفتن ماه») و «قوناق» («مهمان») نیز دیده می‌شود. از دید کسروی تبریزی (۱۳۹۶: ۸۶) «... در نمونه‌های هرزندی ... برخی نشانه‌های آذری کهن پیدااست. ... ولی «آز» یا «از» به معنی «من» که در آذری بوده، گویا از میان رفته است».

کارنگ (۱۳۳۰) و ذکاء (۱۳۳۶)، مجموعه‌هایی از داده‌های گونه زبانی ایرانی منطقه هرزندات (شامل گلین‌قیه) را ثبت کرده و توصیفی دستوری از آن نیز به دست داده‌اند. کیا (۱۳۴۰: دوازده) هم در اشاره‌ای گفته است که «در آذربایجان ... شرقی گویشت پیشین [منظور زبان ایرانی آذری] فقط در برخی از دهات و در گلین‌قیه (نزدیک شهر مرند) در میان گروهی از سالخوردگان بازمانده است». هنینگ^۳ (۱۹۵۴) نیز در مقاله «زبان باستان آذربایجان»، به گونه‌ای از زبان «هرزنی»^۴ که در گلین‌قیه سخن گفته می‌شود

۱. مستوفی (۱۳۸۹: ۵۶-۵۵) درباره «سلطانیه» (در استان زنجان کنونی) نیز گفته که «... مردم آنجا از هر ولایات آمده‌اند و آنجا ساکن شده‌اند از همه ملک و مذهب هستند و زبانشان هنوز یک رویه نشده اما بفارسی ممزوج مایلتر است...». چنین اشاره‌هایی گواه آنند که هشتصد سال پیش، دگرگونی‌های زبانی مشخصی در شمال باختری ایران در جریان بوده است. آنچنان که مورد توجه نویسندگانی همچون حمدالله مستوفی قرار گرفته است.

۲. واژه‌هایی همچون «ژنک žanek زن» و «زاما zāmā داماد» که ستوده (۱۳۳۷) از گونه زبانی ایرانی خوئین ثبت کرده، نشان‌دهنده تعلق آن به زیرشاخه زبان‌های ایرانی باختری شمالی است.

۳. W. B. Henning

۴. The Ancient Language of Azerbaijan

۵. Harzani

پرداخته است. او نوشته است که سی. اف. لمان - هاپت^۱ در ۱۸۹۸ شبی را در گلین‌قیه گذرانده و متوجه «گویش خاص» این آبادی شده و در گزارش سفر خود که در ۱۹۱۰ منتشر شده به آن اشاره کرده است. هنینگ به اثرپذیری گویش گلین‌قیه از ترکی به‌عنوان «زبان دوم»^۲ گویشوران آن گویش اشاره کرده و پیوند آن را با زبان‌های باستانی ایران و زبان‌های ایرانی زنده کنونی بررسی کرده است. به باور او، «هرزنی» در جایی میان «تالشی» و «زازا» قرار دارد. آصفی (۱۳۹۸) با «واکاوی نظریه هنینگ» درباره خاستگاه هرزنی زبان‌ها، به این نتیجه رسیده که اگر هم قائل به مهاجرت آنها از جغرافیای تالش‌نشین باشیم، آنها «نه از تالش کنونی» بلکه باید از «تالش تاریخی» به هرزندات مهاجرت کرده باشند که قلمروی بسیار بزرگ‌تر از تالش امروزی را در ایران و جمهوری آذربایجان دربرمی‌گرفته است.

۳. روش پژوهش

این پژوهش تبیینی است بر انقراض «زبان فُورسی» («هرزندیلی»). داده‌ها و آگاهی‌های به‌دست‌داده‌شده از این گونه زبانی، برآمده از منبع‌های موجود - که برخی‌شان در پیشینه پژوهش مرور شد - وبگاه‌ها، کانال‌ها و صفحه‌های فضای مجازی، یا جستجوها و گفتگوهای نگارنده با یکی از فرزندان شادروان عبدالعلی ادبی، یا دیگر باشندگان گلین‌قیه است. از رهگذر گفتگو با باشندگان منطقه، نگارنده کوشیده است از پیشینه زبانی منطقه هرزندات آگاهی‌های بی‌واسطه‌ای به دست آورد. از این رو، از دیدگاه «روش‌شناسی»، این پژوهش در دسته پژوهش‌های استقرایی، و از دیدگاه «روش»، در میان پژوهش‌های تحلیلی معطوف به تبیین موضوع قرار می‌گیرد.

۴. چارچوب نظری

آنچه درباره زبان «فُورسی» («هرزندیلی») روی داده با توجه به دو مفهوم «تغییر زبان» و «دگرگونی / تحول زبان»^۳ تبیین‌پذیر است. «تغییر زبان» آن‌گاه پیش می‌آید که گویشوران زبانی، دیگر به زبان نیاکانی / مادری خود سخن نگویند و گویشور زبانی دیگر شوند. این امر، به‌طور معمول، رفته‌رفته و در چند نسل روی می‌دهد (Pauwels, 2016). تغییر زبان، در پیوند با مفهوم‌های دیگری همچون «مرگ زبان»^۴ و «از دست رفتن زبان»^۵ است که آنها نیز بیانگر خاموش شدن زبان، از میان رفتن کامل گویشوران، یا انتقال نیافتن آن به نسل آینده هستند. همگی این‌ها نیز با مفهوم‌های دیگری همچون «درخطربودگی زبان»^۶، «فرسایش زبان»^۷ (Schmid, 2019; Schmid & Köpke, 2013; Schmid & Köpke, 2011)، «آزواج‌افتادگی زبان»^۸، «حفظ زبان»^۹ و «زنده‌سازی زبان»^{۱۰} در پیوند هستند؛ چه این‌که هر زبانی پیش از آن‌که بمیرد یا از دست رود، «درخطر» قرار می‌گیرد، فرسوده می‌شود و از رواج می‌افتد، و گاه ممکن است برای «حفظ» یا «زنده‌سازی» آن کوشش‌هایی انجام گیرد.

^۱. Lehmann-Haupt, C. F.

^۲. second language

^۳. language change

^۴. language death

^۵. language loss

^۶. language endangerment

^۷. language attrition

^۸. language obsolescence

^۹. language maintenance

^{۱۰}. language revitalization

به همین سان، هرگاه از «درخطربودگی»، «تغییر»، «فرسایش» یا «مرگ» زبان سخن به میان می‌آید، دربارهٔ عامل‌های آن نیز سخن گفته می‌شود که دربرگیرندهٔ مواردی همچون «برخورد / تماس زبان‌ها»^۱، یعنی برخورد / تماس پایدارِ دو یا چند «جامعهٔ زبانی»^۲ (Weinreich, 1979) از دست رفتن «اعتبار»^۳ زبان، مهاجرت، دوزبانگی^۴، اختلال در «انتقال میان‌نسلی»^۵ زبان و فشار زبانی نیرومندتر (از دید شمار گویشوران، اهمیت سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و ارتباطی) است.

منظور از «دگرگونی / تحول زبان»، دگرشدهایی است که در دستگاه آوایی - واجی، ساخت‌واژه^۶ یا نحو زبان یا معنای تک‌واژه‌ها^۷ و واژه‌های آن روی می‌دهد. «دگرگونی / تحول زبان» نیز همانند «تغییر زبان» پیامد عامل‌های گوناگونی، از جمله «برخورد زبانی» و اثرپذیری از زبانی دیگر می‌تواند باشد، اما این پدیده در بسیاری از موارد نیز بی‌آن که محرکی بیرونی داشته باشد، روی می‌دهد و پیامد عملکرد سازکارهای درونی زبان است که سازه یا ساختی را به‌صورت نظام‌مند و پیش‌بینی‌پذیر به سازه یا ساختی دیگر «دگرگون» می‌کند (Bybee, 2015; Wardhaugh, 2014: 309-352).

۵. گونهٔ زبانی فُورسی: بررسی زبانی و چرایی و چگونگی انقراض

در این بخش، نخست نگاهی خواهیم داشت به گونهٔ زبانی فُورسی («هَرَزَن‌دیلی»)، سپس چرایی انقراض آن را بر پایهٔ آگاهی‌های موجود بررسی می‌کنیم.

۵-۱. بررسی زبانی

در این جا بر آن نیستیم که توصیفی دستوری از گونهٔ زبانی فُورسی به دست دهیم؛ چون هدف پژوهش این نیست، و در پژوهش‌هایی پیشین، همچون کارنگ (۱۳۳۳) و ذکاء (۱۳۳۶)، نیز «هرزنی / هرزندگی» توصیف دستوری شده و خوانندهٔ علاقه‌مند می‌تواند از آنها بهره‌گیرد؛ بلکه بر آنیم، در راستای دست‌یابی به پاسخ پرسش‌های پژوهش، تصویر روشنی از وضعیت گونهٔ زبانی فُورسی گلین‌قیه به دست دهیم. از این رو، نخست بر پایهٔ داده‌های موجود، برابر صد واژهٔ «فهرست سُوداش»^۸ (Swadesh, 1971: 283) را در این گونهٔ زبانی، در «جدول ۱» به دست می‌دهیم.

جدول ۱. واژه‌های صدگانهٔ فهرست سُوداش در فُورسی (هَرَزَن‌دیلی)

فارسی معیار	فُورسی (هَرَزَن‌دیلی)	فارسی معیار	فُورسی (هَرَزَن‌دیلی)
مَن	/mæn/	پستان	/ʔæmdʒæk/
تو	/te/	قلب	/del/
ما	/ʔama/	جگر	/dʒijær/
این	/ʔen/ ʔin/	نوشتیدن	/jendʒire/

^۱. language contact

^۲. language community

^۳. prestige

^۴. bilingualism

^۵. intergenerational transfer

^۶. morphology

^۷. morphemes

^۸. Swadesh list

فارسی معیار	فُورسی (هَرَزَن دِیلی)	فارسی معیار	فُورسی (هَرَزَن دِیلی)
آن	/ʔæ/	خوردن	/horde/
کی؟ (چه کسی؟)	/ki/	گزیدن / نیش زدن	/Jere/
چی؟ (چه چیزی؟)	/tʃe/	دیدن	/vinde/
نه (ادات منفی کننده)	/na-/ mə-/ ne-/	شنیدن	/ʔoʃire/
همه	/hæmmæ/	دانستن	/zunasde/
خیلی	/xeli/	خواهیدن	/hete/
یک	/ʔi/	مردن	/morde/
دو	/de/	کشتن	/keʃde/
بزرگ	/kala/	شنا کردن	¹-
دراز	/doroz/	پرواز کردن	/vaʃne/
کوچک	/vede/	راه رفتن	-
زن	/Jæn/	آمدن	/ʔamare/
مرد	/mert/	گم دادن	-
فرد / کس (شخص)	/hun/	نشستن	/neʃde/
ماهی	-	ایستادن	/vordorde/
پرنده	-	دادن	/dore/
سگ	/ʔisba/	گفتن	/ʔote/
شپش	/ʔesbez/	خورشید	/ruz/
درخت	/tʃu/	ماه	/ʔoʃmæ/
دانه (بذر / تخم)	/tum/	ستاره	/ʔulduz/
برگ (مربوط به گیاه)	/joproq/	آب	/ʔov/
ریشه (گیاه)	/riʃe/	باران	/vorun/
پوسته (درخت)	-	سنگ	/seq/
پوست	/pust/	ماسه (شن، ریگ)	/qum/
گوشت	/guʒd/	زمین	/zæmi/
خون	/vun/	ابر	/bulut/
استخوان	/ʔosda/	دود	/tusti/

¹. برابر برخی از واژه‌ها یافت نشد.

فارسی معیار	فُورسی (هَرَزَن دِیلی)	فارسی معیار	فُورسی (هَرَزَن دِیلی)
چربی (دنبه)	/pijæ/	آتش	/ʔotæf/
تخم مرغ	/ʔovæ/	خاکستر	/ʔoluntʃ/
شاخ	/bujnuz/	سوختن	/vaʃde/
دُم	/dum/ dumælæ/	مَسیر	/ro/ dʒodæ/
پَر	/lelæk/	کوه	/ku/
مو	/mu/	قرمز	/qermez/
سَر (انسان)	/sær/	سَبز	/jofol/
چشم	/tʃof/	زرد	/zort/
گوش	/guʃ/	سفید	/ʔesbi/
بینی (دماغ)	/vene/	سیاه	/sujo/
دهان	/gæv/	شب	/ʃæv/
دندان	/dundun/	داغ / گرم (درباره هوا)	/gorm/
زبان	/lev/ lov/ zuhun/	سرد (درباره هوا)	/sort/
چنگال / پنجه / پنجول	/pændʒæ/	پُر	/por/
پا	/jeng/	جدید / نُو	-
زانو	/zuhuna/	خوب	/tʃok/
دست	/dos/	گِرد	/toz/
شِگم	/gæd/	خُشک	/heʃk/
گردن	/giri/	نام	/num/

با دقت در واژه‌های جدول ۱، درمی‌یابیم که بیشینه واژه‌های گونه زبانی فُورسی (هَرَزَن دِیلی)، همانند یا هم‌ریشه با واژه‌های دیگر گونه‌های زبان‌های ایرانی است که در برخی از آنها دگرگونی‌های آوایی همچون دگرگونی /x/ به /h/ (برای مثال در واژه /heʃk/ به معنی «خشک») روی داده است. همین دگرگونی آوایی را در گونه‌های زبانی ایرانی دیگری همچون لُری نیز می‌بینیم.^۱ به همین سان، برابر ضمیر «ما» در این گونه زبانی /ʔama/ است که فارغ از تفاوت‌های آوایی، همانی به نظر می‌رسد که کاربرد آن را در زبان‌های ایرانی دیگری همچون گُردی، هورامی، لُکی و حتی گونه زبانی ایرانی به کار برده شده در ترجمه «قرآن قدس»^۲ نیز می‌بینیم. با دقت بیشتر در داده‌های جدول ۱، به اثر پذیرفتن فُورسی (هَرَزَن دِیلی) از ترکی نیز پی می‌بریم. برای نمونه، برابر واژه‌های «بَرگ»،

^۱. برای نمونه، در گونه‌هایی از زبان لُری شهرستان خرم‌آباد، «خاله» به صورت /halæ/ بیان می‌شود (ن. ک. امینی، ۱۴۰۰ ب).

^۲. برای نمونه، آیه ۵۰ سوره شعراء در «قرآن قدس» بدین صورت است: «ایما می طمع داریم که یامرزد ایما را خداوند ایما گنهان ایما که بیم نخستین مؤمنان» (ن. ک. رواقی، ۱۴۰۱، جلد دوم: ۲۳۹). در این آیه، «ایما» به معنای «ما» است و به همین صورت هم در کردی و لُکی و شمار دیگری از زبان‌های ایرانی امروز کاربرد دارد.

«شاخ»، «پَر»، «پستان»، «ستاره»، «ماسه»، «آبر»، «دود»، «سبز» و «گرد» در این زبان، به ترتیب /bujnuz/، /joproq/، /lələk/، /ʔæmdzæk/، /ʔuldüz/، /qum/، /bulut/، /tusti/، /joʃol/ و /toz/ است که همگی برآمده از ترکی آذری هستند. به سخن دیگر، از میان صد واژه فهرست سوادش در این گونه زبانی، ده واژه برگرفته از ترکی آذری هستند. در واژه‌نامه‌ای نیز که ذکاء (۱۳۳۶: ۵۷-۷۶) از گونه زبانی موردنظر به دست داده است، واژه‌های ترکی بسیاری دیده می‌شود (ن.ک. جدول ۲).

جدول ۲. شماری از واژه‌های ترکی در زبان قُورسی (هَرزن‌دیلی) بر پایه پژوهش ذکاء (۱۳۳۶)

ترکی	فارسی	ترکی	فارسی
/ʔata/	پدر	/kurækæn/	داماد
/kirpik/	مژه	/qaʃ/	آبرو
/dudax/	لب	/satʃ/	گیس
/dalax/	سپرز / طحال	/bilæj(k)/	مُج
/dirnax(q)/	ناخن	/bud/	ران
/tobux/	قوزک پا	/daban/	پاشنه پا
/damar/	رگ	/dævæ/	شتر
/donuz/	خوک	/dirnaq(x)/	سُم
/telki/	روبه	/qænot/	بال
/tʃækutdzæ ^۱ /	ملخ	/ʔuzem/	انگور
/jemifan/	زالزالک	/salxm/	خوشه
/ʔorax/	داس بزرگ	/jara/	زخم
/tʃitʃæk/	آبله	/suvox/	کاه گِل
/qunax(q)/	مهمان	/ʔoruq/	لاغر
/særin/	خُنک	/ʔilx/	وَلَرَم
/buz/	بُخ	/ʔitʃæri/	درون
/qarʃu/	جلو / پیش	/soqan/	پياز
/daz/	کِچَل / طاس	/ʔoltʃi/	پیمانه
/ʔoulax/	بزغاله	/bojræh/	قلوه

پسوندهای ترکی /-siz/ «بی / بدون» نیز در داده‌های زبان قُورسی (هَرزن‌دیلی) دیده می‌شود و عنصرهای ترکی در واژه‌های مرکب این زبان هم دیده می‌شوند. برای نمونه، /kærpitʃ/ در واژه‌های مرکب /xumo-kærpitʃ/ «خُشْتِ خام» و /pota-kærpitʃ/

^۱. در ترکی آذری «چه گیرنگه» و در ترکی استانبولی /çekirge/.

«آجر پخته»، ترکی است. /qejn-ʔata/ «پدرزن» و /qejn-ʔana/ «مادرزن» نیز واژه‌های مرکبی هستند که هر دو جزءشان ترکی است.

در جدول ۱، دو عددواژه زبان فُورسی (هَرَزَن‌دیلی) نیز دیده می‌شود: /i/ = «یک»؛ /de/ = «دو». خوشبختانه دیگر عددواژه‌های این زبان نیز در داده‌های باقی‌مانده از آن ثبت شده است (ن.ک. امینی، ۱۴۰۱). نظام شمارش این گونهٔ زبانی از دو دیدگاه درخور توجه ویژه است: از یک سو، در میان عددهای این گونهٔ زبانی عدد /here/ hiræ/ (سه) دیده می‌شود که کاربرد آن را در زبان «پارتی (پهلوی اشکانی)» (ن.ک. رضائی باغبیدی، ۱۳۸۱)، و امروزه با برخی دگرگونی‌های آوایی، در شماری از زبان‌های پامیری می‌بینیم (ن.ک. امینی، ۱۴۰۱: ۳۷-۳۸)؛ و از سوی دیگر در برخی از لایه‌ها، نظام شمارش این زبان «بیست‌گانی»^۱ عمل می‌کند که این گواه است بر آن که این گونهٔ زبانی تا زمان انقراض، همچنان ویژگی‌های کهنی را حفظ کرده بوده است.

در زبان فُورسی (هَرَزَن‌دیلی) برابر «سگ»، /ʔisba/ بوده است که با واژهٔ /spaka/ در زبان مادی همانندی دارد (Emmerick, 2024)؛ و برابر «شیش» /esbez/ است که کاربردش را در شمار دیگری از زبان‌های ایرانی نیز می‌بینیم.^۲ واژهٔ درخور توجه دیگر در جدول ۱، /ruz/ است که به‌عنوان برابر واژهٔ «خورشید» به کار می‌رود. این واژه نه‌تنها در کردی با همین تلفظ و معنا به کار می‌رود، بلکه در شماری از گونه‌های زبانی جنوب ایران، همچون گونه‌های زبانی جزیره‌های قشم و هنگام^۳، با تلفظ /ruz/ در همین معنا کاربرد دارد. /ʔesbi/ «سفید» نیز واژهٔ ایرانی کهنی است که در شمار زیادی از گونه‌های زبانی ایرانی به همین صورت، یا به صورت /ʔespid/ (برای نمونه، در نام قلعهٔ «اسپید کمر» در تهران)، نمود آن را می‌بینیم. /vir/ «به یاد داشتن» و /dim/ «رو / چهره» نیز که در داده‌های پژوهش کاربریشان را می‌بینیم واژه‌های ایرانی کهنی هستند که در شماری از گونه‌های زبانی سراسر ایران هنوز هم کاربرد دارند.^۴ به همین سان، کاربرد واژه‌های /ʔosor/ «اشک»، /dorzi/ «خیاط» و /ʔestervæn/ «نازا / سَرَوَن» در این گونهٔ زبانی درخور توجه است که افزون بر کهن بودن، برخیشان در دیگر زبان‌های ایرانی نیز کاربرد دارند (برای نمونه، در گویش ماه‌شهری «اشک»، /ʔærs/ گفته می‌شود (ن.ک. قیصری، ۱۴۰۲، جلد اول: ۴۹)، و واژهٔ «دَرزِی» - فارغ از تفاوت‌های آوایی - در گونه‌هایی از گُردی در معنای «خیاط» و در گونه‌های دیگری از آن زبان در معنای «سوزن» به کار می‌رود). در ادامه، شماری از جمله‌های زبان فُورسی (هَرَزَن‌دیلی) را بررسی می‌کنیم که برآمده از گفتگو با شادروان عبدالعلی ادبی هستند^۵:

1) qurban ʔekintʃijε.

«قربان کشاورز است»

2) qorban jænæ hæstæ.

^۱ vigesimal در نظام شمارش بیستگانی، بخش بزرگی از شمارش بر پایهٔ عدد «بیست» استوار است (ن.ک. امینی، ۱۴۰۱).

^۲ برای نمونه، در زبان ولایتی ورنوسفادان، برابر این واژه /ʔuʃpu/، و در گویش ننچی (گویش روستای نَنج ملایر) برابر آن /ʔeʃpu/ است. در زبان‌های کردی، نظری، تالش، گیلکی، مازندرانی و سمنانی نیز همین واژه، با برخی تفاوت‌های آوایی، کاربرد دارد.

^۳ افزون بر این، در زبان فُورسی (هَرَزَن‌دیلی)، برابر واژهٔ «شور»، /sur/ بوده است که به همین صورت در گونه‌های زبانی ایرانی جزیره‌های قشم و هنگام در خلیج فارس نیز کاربرد دارد.

^۴ برای نمونه، در کردی یکی از برابره‌های «یاد»، «ویر» و یکی از برابره‌های «چهره»، «دیم» است (ن.ک. مردوخ روحانی، ۱۳۹۲، مدخل «یاد» و «چهره»).

^۵ این گفتگوها برگرفته از وبلاگ دکتر میرهدایت سیدمرندی، پژوهشگر تاریخ مرند است، به این نشانی: <https://B2n.ir/z96001>. داده‌های برگرفته از این منبع با «الفبای آوانگار بین‌المللی»، آوانگاری شده است تا خواندن آنها آسان و دقیق‌تر باشد. همچنین ن.ک. سیدمرندی (۱۳۸۷).

«قربان زن دارد»

3) numæ jænæ qurban firinæ.

«نام زن قربان شیرین است»

4) hiræ zoræ hæstæ.

«سه تا پسر دارند»

(۱) تا (۴) جمله‌های ساده اسنادی هستند. آرایش واژگانی^۱ این جمله‌ها همانند فارسی است؛ بدین معنی که در آنها نخست «نهاد» آمده، سپس چیزی که به نهاد نسبت داده می‌شود و سرانجام فعل جمله که به صورت واژه‌بست به واژه پیش از خود چسبیده است. در (۱) /ʔekintʃi/ واژه‌ای است که از ترکی آذری وارد زبان فُورسی گلین‌قیه شده است، و در (۴) کاربرد عددواژه /hiræ/ را می‌بینیم که در بالا به آن اشاره شد. در این چهار جمله، و موارد دیگری که در پی خواهد آمد /hæstæ/ به معنای «دارد/ دارند» است.

5) qurban hurtulunu hu dindæ bæbæjm.

«قربان با خانواده‌اش در ده زندگی می‌کند»

6) firin mærdilæ kumæk bukundæ.

«شیرین در کارها به شوهرش کمک می‌کند»

7) qurban mæringindæ ʔusunæ tukunæ hæstæ.

«قربان در مرنند کارگاه آهنگری دارد»

(۵) تا (۷) نشان‌دهنده نکته جالبی درباره زبان فُورسی هستند. در (۵) /dindæ/ به معنی «در ده» است، در (۶) /mærdilæ/ به معنی «به شوهرش»، و در جمله (۷) /mæringindæ/ به معنی «در مرنند». این ساخت‌های «پس‌اضافه‌ای»^۲ زیر تأثیر ترکی آذری وارد زبان فُورسی شده‌اند؛ چه این که پس‌اضافه‌های /da-/ و /ile-/ به همین معنا در زبان ترکی به کار می‌روند. در (۷) نیز /ʔusunæ tukunæ/ به معنای «کارگاه / دکان آهنگری» درخور توجه است؛ بدین دلیل که در واژه /usunæ/ کاربرد /s/ را در جای /h/ فارسی می‌بینیم که این با توجه به تمایزهای نظام‌مند آوایی - واجی که زبان‌های ایرانی باختری شمالی^۳ از زبان‌های ایرانی باختری جنوبی^۴ دارند (Mackenzie, 1961)، گواه تعلق زبان فُورسی (هرزن‌دیلی) به شاخه شمالی زبان‌های ایرانی باختری است. یکی دیگر از این تمایزها کاربرد /z/ در شماری از واژه‌های زبان‌های ایرانی باختری شمالی، و کاربرد /d/ در برابری آنها در زبان‌های ایرانی باختری جنوبی است؛ که همان‌گونه که در جدول ۱ بالا و برخی داده‌های بخش ۲-۵ می‌بینیم، این امر در فُورسی

^۱. word order

^۲. postpositional structure

^۳. Northern West Iranian languages

^۴. Southern West Iranian languages

(هَرَزَن دِیَلِی) در واژه‌های /zunusde/ «دانستن» و /zonosnod/ «می‌دانند» و /nuzunusma/ «توانستم» نمود پیدا کرده است.

8) firin huru kuvi bitfirin.

«شیرین هر روز سبزی می‌چیند»

9) tfok xoræ bupæstæ.

«با آن خوراک خوشمزه درست می‌کند»

10) ?ævu dindæ/ dihindæ ?i mædzid histæ ?i imam histæ.

«ده آنها یک مسجد دارد و یک امام‌زاده»

آرایش واژگانی جمله‌های (۸) تا (۱۰)، همانند دیگر جمله‌های زبان قُورسی (هَرَزَن دِیَلِی) نشان‌دهنده فعل پایانی^۲ بودن این زبان است. در کل نیز با توجه به داده‌ها، می‌توان گفت آرایش واژگانی این زبان «فاعل - مفعول - فعل^۳» است. همچنین، ساخت‌هایی همچون /tfok xoræ/ «خوراک/غذای خوشمزه / خوب» نشان‌دهنده آن است که ترتیب صفت و موصوف در این زبان همانند ترکی، و به وارون ترتیب آنها در زبان فارسی است. در (۱۰) نیز افزون بر آن که در /dindæ/ dihindæ/ «دَر دِه» نمود دیگری از ساخت‌های پس‌اضافه‌ای بحث‌شده در بالا دیده می‌شود، کاربرد عددواژه /?i/ «یک» دیده می‌شود که به آن هم در بالا اشاره شد. جمله‌های (۱۱) تا (۲۲) را گویشور در توصیف بهار گفته است:

11) fæslæ ?i sol ro bæhor (avasur) ?ættot.

«فصل اول سال را بهار می‌گویند.»

12) dær bæhor hævo herdæ-herdæ gærmnde bæbæn.

«در بهار هوا کم‌کم گرم می‌شود.»

13) rurez herdæ-herdæ deræz bæbæn.

«[در بهار] روزها کم‌کم دراز می‌شوند.»

14) ?on fæslindæ vorun xejli borestæn.

«در این فصل باران زیاد می‌بارد.»

15) ?on fæslindæ tfu-?ovi voli ?ofskurdan.

«در این فصل گل‌های درختان می‌شکفد.»

16) ?on fæslindæ voli nivæ bardan.

«در این فصل، گل‌ها به میوه تبدیل می‌شوند.»

^۱. درباره این نمونه، به این نکته نیز باید توجه داشت که در شماری از زبان‌های ایرانی، «دانستن» هم در معنای «دانستن» به کار می‌رود، هم در معنای «توانستن». در این جا، می‌بینیم که در زبان قُورسی (هَرَزَن دِیَلِی) نیز فعل /zunusde/ هم در معنای «دانستن» به کار می‌رفته است، هم در معنای «توانستن».

^۲. verb-final

^۳. Subject-Object-Verb (SOV)

17) ?on fæslindæ merdi horændæ kor bækordan.

«در این فصل، مردم در صحرا کار می کنند.»

18) hæmmæ horændæ gol xub bæbæn bær hondæ dun.

«همه در صحرا خوشحال هستند و آواز می خوانند»

19) ?on fæslindæ t?urānu bur-govānæ ?ohoni t?ero?on.

«چوپان در این فصل گوسفندان و گاوها را برای چرا به صحرا می برد.»

20) pas-ovi in fæslindæ xejli kæhu bæbæn.

«گوسفندان در این فصل چاق می شوند.»

21) dær ?an moqendæ herfuna kuri bubæn.

«در این موقع همه جا پر از گیاه است.»

22) ?on fæsl hiræ mohotta.

«این فصل سه ماه دارد.»

در (۱۱)، /?i/ که در بالا دیدیم به معنای «یک» است، به عنوان عددی ترتیبی و در معنای «یکمین / اول» به کار رفته است. در همین جمله، کاربرد کسره اضافه را در واژه /fæslæ/ «فصل» و کاربرد مفعولنمای /ro/ «را» را هم می بینیم و در کل، جمله ساختی همانند زبان فارسی دارد. در (۱۲) و (۱۳) کاربرد قید تکرار /herdæ-herdæ/ «کم کم» دیده می شود که گویا تغییر یافته «خُرده خُرده» است. در (۱۴) تا (۲۱) نیز بار دیگر کاربرد پس اضافه /-dæ/ را در /fæslindæ/ «در فصل» /horændæ/ «در صحرا» و /moqendæ/ «در آن موقع» می بینیم. از دید واژگانی نیز کاربرد واژه /vol/ «گل» در (۱۵) و (۱۶) درخور توجه است؛ بدین دلیل که آن هم از واژه های کهن بازمانده در فُورسی (هَرَزَن دیلی) است. همچنین، با توجه به واژه های /t?u-?ovi/ «درختان»، /voli/ «گل ها» و /pas-ovi/ «گوسفندان»، درمی یابیم که پسوند جمع در این داده های زبان فُورسی به صورت /-ovi/ و /-i/ نمود پیدا کرده است.

در جمله های (۲۳) تا (۳۳)، گویشور توصیفی از زندگی یک نفر به دست داده است:

23) ?o xejli ziringæ.

«او مرد زیرکی است»

24) do sol umeno qarfu jæn ?estarqjæ.

«ده سال قبل ازدواج کرده است.»

25) heræ hurtuli hæstæ, ?i vi zoræ væ de ve kinæ dæ.

«سه فرزند دارد، یک پسر و دو دختر.»

26) ?ævej jænej kæri-jæne.

«زن او خانه‌دار است.»

27) ?o horondæ, gondom fistajæ.

«او در صحرا کشاورزی می‌کند.»

28) ?æ horondæ qarpiz, qovun, xijar fistajæ.

«او در مزرعه هندوانه و خربزه و خیار کاشته است.»

29) mæhsul xejli tfok bæraejæ.

«محصول خیلی خوب است.»

30) ?æ mæhsuli berdameno fæhrindæ heræfjum.

«محصولش را برای فروش به شهر می‌برد.»

31) ?æ hæmsælunu dordini barastan.

«او به درد همسایه‌ها می‌رسد.»

32) ?æ odæmoj ?u ra vestan.

«مردم به او اعتماد دارند.»

33) ?æ dijæ qarfinda næmoʒ buʒurdan.

«او پیش‌نماز ده است.»

در (۲۵) به نظر می‌رسد /dæ/ از ترکی وارد فُورسی (هَرَزَن‌دیلی) شده است. در ترکی این واژه معنای «هم» دارد. در جمله یادشده نیز این عنصر همین معنا را به جمله افزوده است؛ و در واقع، گفته می‌شود او «سه فرزند دارد، یک پسر و دو تا هم دختر». در (۲۶) kari-jæn ترکیبی از واژه‌های /kær/ به معنای «خانه» و /jæn/ به معنای «زن» است. با آن‌که چنین ساخت‌هایی در زبان‌های ایرانی باختری شمالی دیده می‌شود، در فُورسی (هَرَزَن‌دیلی)، فراوانی چنین ساخت‌هایی، شاید پیامد اثرپذیری از ترکی بوده باشد (مقایسه شود با /ev/ /hanımı/ و /ev/ kadını/، مرکب از برابری واژه‌های «خانه» و «خانم» در ترکی استانبولی، هر دو به معنای «زن خانه‌دار»). /?ævej jænej/ («زن او»)، /?æ mæhsuli/ (محصولش) و /hæmsælunu dordini/ («دردهای همسایه‌های»)، به ترتیب در (۲۶)، (۳۰) و (۳۱)، نیز ساختی ترکی مانند دارند (مقایسه شوند با onun mæhsulu، arvadi و konfularin aqrilari/ در ترکی آذری).

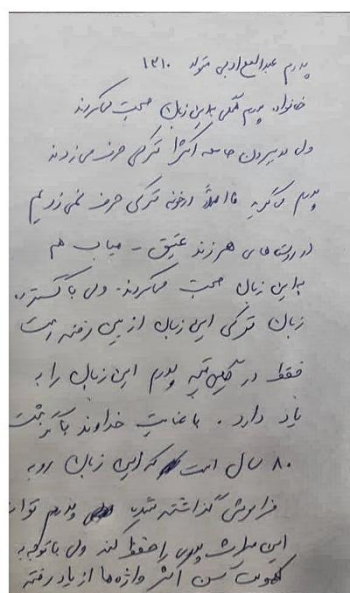
واژه‌های ترکی /qarpiz/ «هندوانه» و /qovun/ «خربزه» در (۲۸) نمونه‌های دیگری از اثرپذیری واژگانی فُورسی (هَرَزَن‌دیلی) از ترکی آذری است. در (۳۳) نیز کاربرد واج /ʒ/ در واژه /næmoʒ/ و فعل جمله درخور توجه است؛ بدین دلیل که در بسیاری از زبان‌های ایرانی این واج حذف و گم کاربرد شده، یا به واج‌های دیگری همچون /dʒ/ و /j/ دگرگون شده است، اما در زبان فُورسی این واج افزون بر این دو واژه، در واژه‌هایی همچون /guʒd/ «گوشت»، /?esbez/ «شپش»، /ruʒ/ «خورشید»، /ruʒa/ «روژه»،

/tiz/ «تیز»، /kezmez/ «کشمش»، /Tuvuz/ «آویز»، /Tumuz/ «آموز» و احتمالاً واژه‌های دیگری از این زبان کاربرد داشته است.^۱

۲-۵ چرایی انقراض

نگارنده چند سال پیش دریافت که یکی از گویشوران زبان فُورسی (هَرزن‌دیلی)، به نام جناب عبدالعلی ادبی، زنده و باشنده آبادی گلین‌قیه است. از این رو، از فرزند بزرگ ایشان جناب علی ادبی، درباره پدرشان و زبان فُورسی (هَرزن‌دیلی) پرسش‌هایی را جویا شد. ایشان هم آگاهی‌های خوبی را در این زمینه به نگارنده دادند؛ از جمله نوشتند که:

پدرم عبدالعلی ادبی متولد ۱۳۱۰؛ خانواده پدرم همگی به این زبان صحبت می‌کردند. [۱] ولی در بیرون جامعه اکثراً ترکی حرف می‌زدند. [۲] پدرم می‌گوید ما اصلاً در خونه ترکی حرف نمی‌زدیم. [۳] در روستاهای هرزند عتیق^۲ - میاب هم به این زبان صحبت می‌کردند. ولی با گسترش زبان ترکی، [۴] این زبان از بین رفته است. [۵] فقط در گلین‌قیه پدرم این زبان را به یاد دارد.^۴ با عنایت خداوند، [۶] با گذشت ۸۰ سال است که این زبان رو به فراموشی گذاشته شده، [۷] پدرم توانست این میراث پدری را حفظ کند. [۸] ولی با توجه به کهولت سن، [۹] اکثر واژه‌ها از یاد [شان] رفته [است]. [ن.ک. تصویر ۱]

تصویر ۱. یادداشت فرزند شادروان عبدالعلی ادبی برای نگارنده درباره زبان پدرشان

^۱. در واژه‌های اصیل ترکی که زبان فُورسی (هَرزن‌دیلی) از آن بسیار اثر پذیرفته است، واج /z/ دیده نمی‌شود.

^۲. شادروان عبدالعلی ادبی، در گفتگو با دکتر میرهادیت سیدمرندی، گفته‌اند «... با شش نسل به مؤسس روستای گلین‌قیه متصل است: اسماعیل، علیقلی، حسن، فتحعلی، عبدالرسول، عبدالعلی ادبی». ایشان همچنین گفته‌اند نیاکانشان حدود هزار سال پیش از طالش به «منطقه هرزن» کوچ کرده‌اند؛ و «ششمین جد» ایشان، یعنی اسماعیل، دویست‌سیصد سال پیش، در پی نزاعی که در «روستای هرزن» پیش آمده، آن‌جا را ترک گفته، به این منطقه آمده و در آن‌جا پناه می‌گیرد و همین سرآغاز شکل‌گیری گلین‌قیه می‌شود (<https://B2n.ir/z96001>).

^۳. نوایی (۱۳۳۲: ۲۲۵-۲۲۶) بر پایه آنچه در «سندی کهن» از ۷۹۱ هجری ثبت شده، درباره «کهن‌هرزن» می‌گوید «... امروزه این دیه را «هرزند عتیق» مینویسند...» [۱]. ولی این سند نشان می‌دهد که «هرزن» را بایستی بدون دال نوشت یا اقلاً در ششصد سال پیش بدون دال می‌نوشتند.»

^۴. با بررسی‌های بیش‌تر، نگارنده دریافت که پیش از شادروان عبدالعلی ادبی، شادروان ابراهیم فتاحی نیز یکی از واپسین گویشوران زبان فُورسی (هَرزن‌دیلی) بوده است (ن.ک. به تصویر ۳ در پایان همین بخش).

بنابراین، بر پایه گفته شادروان عبدالعلی ادبی، گویشوران زبان فُرسی (هرزن دیلی)، «با گسترش زبان ترکی»، رفته رفته زبان خود را از دست داده و و ترک زبان شده اند. سرانجام نیز با درگذشت ایشان در ۲۸ آذرماه ۱۴۰۲ (ن.ک. «تصویر ۲») این زبان برای همیشه خاموش شد.

396 likes

galin_qayeh ■ ■ انا لله و انا اليه راجعون

"آخرین بازمانده تسلط بر زبان هرزندی یا گلین
قیه ای (تاتی) بدرود حیات گفت"

تصویر ۲. خبر درگذشت شادروان عبدالعلی ادبی در صفحه روستای گلین قیه در اینستاگرام

در تبیین مرگ زبان فُرسی (هرزن دیلی)، جغرافیای کاربرد این زبان نیز باید بررسی شود. شادروان ادبی اشاره کرده بودند که اصالت شان به هرزند برمی گردد، و در «هرزند عتیق» و «میاب» نیز به زبان آنها سخن می گفته اند^۱. خوشبختانه در داده هایی که چند دهه پیش از این گونه زبانی گردآوری شده نیز اشاره هایی وجود دارد؛ دال بر آن که زبان فُرسی (هرزن دیلی) افزون بر گلین قیه در آبادی های دیگری گویشور داشته است. برای نمونه، به گفتگوی زیر توجه کنید که کارنگ (۱۳۳۳: ۱۴۷ - ۱۴۸) از زبان «هرزنی» نمونه آورده است:

34) ʔeftæ numin tʃe tʃi- je ?

«اسم تو چیست؟»

35) tʃemæn numim hæsxæn.

^۱. اشاره نوایی (۱۳۳۲: ۲۲۵) در آغاز مقاله «سندی کهن» گواه آن است که در دهه ۱۳۳۰ خورشیدی، افزون بر گلین قیه، در «هرزن قدیم» و «بابره» نیز به «زبان هرزنی» گفتگو می کرده اند.

«اسم من حسن است»

36) ʔatin numi tʃe tʃi-je ?

«اسم پدر تو چیست؟»

37) ʔatim numi mohæmædæ.

«اسم پدر من محمد است»

38) kentæ ʔizi ?

«اهل کجا هستی؟»

39) mæn ʔistæn gælin-qejæ zin.

«من خودم اهل گلن قیه هستم»

40) kærini ja kærin ni ji ?

«متأهل هستی یا مجرد؟»

41) holtolær hæstæ ja tʃi ni ?

«فرزند داری یا نه؟»

42) bæli hæstæmæ here zore væ ʔi kine.

«بلی سه پسر و یک دختر دارم»

43) ʔi lovæ tʃond dinde zonosnod ?

«این زبان را در چند ده می‌دانند؟»

44) hof dinde zonosnod.

«در هفت ده می‌دانند»

45) ʔovon numi tʃe tʃi-ye ?

«نام آنها چیست؟»

46) ʔovon numi kohorzan, bobiræ, qeʃlaq, ʔajrunoben, kuru, gælin-qæjæ, zal-æ.

«نام آنها کوه‌ورزان (هرزن)، بییره، قشلاق، ایرون‌بن، کورو، گلن قیه، زال است»

بر پایه گفته‌های این گویشور که باشنده گلین قیه («گلن قیه») بوده، در سال‌های ۱۳۲۹ و ۱۳۳۰ خورشیدی که کارنگ پژوهش خود را درباره «زبان هرزنی» انجام می‌داده، این زبان افزون بر گلین قیه در شش آبادی دیگر نیز زنده بوده است. در متنی هم که ذکاء (۱۳۳۶: ۹۱-۹۲) از گویش «هرزندی» آورده به نام آبادی‌های دیگری که این زبان در آن گفتگو می‌شده اشاره شده است که با توجه به نکته‌های مهمی که درباره این زبان دربردارد، آن را نیز به الفبای آوانگار بین‌المللی^۱ برگردانده و در زیر آورده‌ایم:

^۱. International Phonetic Alphabet (IPA)

tʃama dimu ɣælinqæjæva: ɣælinqæjæ, kohorzane mahaldzenda genesdaja, ve ʔenta ʔen mahale kala dijun dʒendavara. ʔen di here-so kara, ki dʒavi ʔodæmijoj ʔivadonesæj de hoz-o pintʃ-so¹ næfær bæbæn. vorodandunda ʔen mahalendai para dijunda kohorzane zuhune qisæ bokordeberut. ʔamma ʔemruʔen ruzenda ʔævon xelijoj ʔen zuhune vir dʒunuri votajna. jækæ ɣælinqæjændæ væ kimeleji bobirændæ ʔen zuhune zunosnot. ʔæ dijuni ri ki vorordandunda ʔen zuhunhun qisæ kondeberut ʔemojæ: kohorzan, ʔajrunen, qara-bulax, bobra, zal, qeʃlax. væ ʔavo vir dʒunuri votej illætej ʔemæ ki ʔævon xelijoj ʔen zuhune ʔiftændʒun holtolunejle nejna ʔumutæ. ʔemæ ki ʔævon diʔonda ʔen zuhun viri riʔa marajæ bæbe.

دِه ما گلین قیه است. گلین قیه در محال هرزند واقع شده، و از دیه‌های بزرگ این محالست. این دیه سیصد خانه است که روی هم جمعیت آن دو هزار و پانصد نفر است. سابقاً در این محال در پاره‌ای از دیه‌ها بزبان هرزندی گفتگو می‌کرده‌اند^۱، اما امروزه بسیاری از آنها این زبان را فراموش کرده‌اند. تنها در گلین قیه و کمی هم در بابره این زبان را می‌دانند. دیه‌هایی که پیشتر بدین زبان گفتگو می‌کرده‌اند اینهاست: کوه‌رزان (هرزند عتیق یا هرزندکوه یا داغ هرزند)، ایرونه‌بن (عریان تپه)، قره‌بولاخ، بوبره (بابره)، زال، قشلاخ (قشلاق). و علت فراموش کردن آنها اینست که بسیاری از آنها این زبان را به کودکان خودشان نیاموختند، و اینست که در دیه ایشان این زبان از یادها رفته است.

بر پایه سخنان این گویشور، در دهه ۱۳۳۰ خورشیدی، در گلین قیه و «کمی هم در بابره» به گویش هرزندی سخن می‌گفته‌اند، اما گویشور می‌دانسته که پیش از آن، در «کوه‌رزان (هرزند عتیق یا هرزندکوه یا داغ هرزند)، ایرونه‌بن (عریان تپه)، قره‌بولاخ، بوبره (بابره)، زال و قشلاخ (قشلاق)» نیز این گونه زبانی زنده بوده است. نکته مهم دیگری که گویشور بدان اشاره کرده، علت مردن، یا به قول او «فراموش کردن» و «از یاد رفتن» زبان هرزندی در آبادی‌های یادشده است: «نیاموختن آن زبان به کودکان!» به سخن دیگر، خانواده‌ها با کودکان خود به این زبان سخن نگفته‌اند، و جریان «انتقال میان‌نسلی^۲» آن مختل شده و رفته‌رفته به نابودی‌اش انجامیده است.

در بالا، به نقل از «فرهنگ جغرافیایی ایران» گفتیم گلین قیه در ۱۳۳۰، ۱۹۷۰ نفر جمعیت داشته است. در متن بالا که در ۱۳۳۶ منتشر شده است نیز گویشور می‌گوید این آبادی، ۲۵۰۰ نفر (/de hoz-o pintʃ-so næfær/) جمعیت دارد. جمعیت کنونی گلین قیه حدود ۵۰۰ نفر است. این کاهش جمعیت به احتمال بسیار پیامد مهاجرت از روستاها به شهرها در چند دهه اخیر بوده است. از این رو، می‌توان یکی از دلایل‌های از میان رفتن زبان فُورسی (هرزن‌دیلی) در گلین قیه و دیگر آبادی‌های منطقه هرزندات را مهاجرت به شهرها و پراکنده شدن گویشوران آن دانست که آنها را به سوی فراگیری و کاربرد زبان غالب منطقه سوق می‌داده است.

نیاز به ارتباط با گویشوران زبان غالب منطقه، عامل اصلی تغییر زبان در آبادی‌های فُورسی‌زبان / تات‌زبان هرزندات بوده است. شادروان عبدالعلی ادبی در گفتگویی اشاره کرده بود که ترک‌زبان‌های منطقه، واژه «تات» را با مفهومی تحقیرکننده به کار می‌برده‌اند: «... به کسی که ترکی را نمی‌دانست و در مراودات اجتماعی حاج و واج می‌ماند می‌گفتند «ولش کن، تات است!»^۳».

^۱. در متن کارنگ، این واژه به صورت /piʃ/ آمده که گویا لغزش نگارشی است. بنابراین بر پایه نظام شمارش زبان فُورسی، آن را به /pintʃ-so/ «پانصد» اصلاح کرده‌ایم.

^۲. intergenerational transfer

^۳. ن. ک. <https://B2n.ir/z96001>

این امر از عامل‌های کاهش یا از دست رفتن اعتبار اجتماعی «تاتی» نزد گویشوران‌ش بوده است. شادروان ادبی داستان طنزآمیزی را نیز تعریف کرده که نشان از مسائلی دارد که ندانستن «ترکی» یا «تاتی» برای «ترک‌زبان‌ها» یا «تات‌زبان‌های» منطقه به وجود می‌آورده، و سرانجام گروه زبانی کوچک‌تر را در مسیر تغییر زبان نیاکانی خود به زبان گروه بزرگ‌تر قرار داده است. داستان از این قرار بوده است که زمانی ترک‌زبانی مهمان یکی از فُورسی‌زبان‌های /تات‌زبان‌های گلین‌قیه می‌شود. پس از شام، به هنگام خواب، مرد خانواده به زن می‌گوید: /jæn moqonæ bijæ fihæsxæmun qelidz re bije fijæmun qonaqæsi neseri/، یعنی «زن رختخواب را بیار پهن کن. روانداز (جاجیمه) را روی میهمان بینداز سردش نشود». مهمان با شنیدن واژه /qelidz/ که با برابر ترکی «چاقو / شمشیر» همانندی آوایی دارد، و فعل جمله یعنی /neseri/ («سردش نشود») که او گمان می‌کند به معنای این است که «سرش را بپریم»، می‌ترسد و از منزل میزبان می‌گریزد. مرد خانواده به پسرش می‌گوید: /zoræ fæ mælæ, qonaq tʃæ/ که «پسر برو بیرون، ببین مهمان کجا رفت». پسر می‌رود و برمی‌گردد و می‌گوید: /qonaq verætijæ/، یعنی «مهمان رفته / گریخته است!» مرد دوباره می‌گوید: /zoræ vinæv/، یعنی «پسر برو دنبالش بگرد»، پسر پاسخ می‌دهد: /nævusmæ/ vindæ nuzunusma/، یعنی «دنبالش گشتم، نتوانستم پیدایش کنم». مرد هم می‌گوید: /jæqin vertæjæ/، یعنی «یقین رفته / گریخته است»^۱.

آثار دیگری نیز به زنده بودن زبان فُورسی / تاتی در شماری از آبادی‌های منطقه «هرزندات» اشاره کرده‌اند. برای نمونه، ادیب طوسی (۱۳۱۷: ۲۱۶) درباره «زبان هرزندات مرند» نخست می‌گوید:

علت اینکه هرزندات می‌گوییم دو امر است: اول اینکه هرزند دو تاست: هرزند جدید و هرزند عتیق، دوم اینکه این زبان که نمونه آن را در اینجا می‌آوریم تنها مخصوص به هرزند نیست، بلکه چند آبادی دیگر نزدیک به آن از قبیل گلین‌غیه و بابره نیز به همین زبان تکلم می‌کنند. ... در این چند آبادی فوق‌الذکر که جمعیت آنها به چهار یا پنج هزار نفر بالغ است، تمام مردم با زبان پارسی صحبت می‌کنند و تا احتیاج اقتضا نکند، به ترکی سخن نمی‌گویند^۲.

بر پایه نقل قول بالا، مردم آبادی‌های یادشده در منطقه هرزندات، در سال ۱۳۱۷ به «زبان پارسی» سخن می‌گفته‌اند که منظور از آن همان زبانی است که شادروان عبدالعلی ادبی از آن به «فُورسی» و دیگران به «هَرزندی»، «هَرزنی»، «تاتی» و «هَرزندیلی» یاد کرده‌اند؛ و نکته دیگری که در تبیین چگونگی و چرایی مرگ این زبان باید بدان توجه شود، این است که گویشوران زبان موردنظر با آن که تا احتیاج اقتضاء نمی‌کرده به ترکی سخن نمی‌گفته‌اند، ترکی آذری را به عنوان زبان غالب منطقه می‌دانسته‌اند. به سخن دیگر، آنها در سال ۱۳۱۷ دوزبانه فُورسی - ترکی آذری بوده‌اند، و از آن‌جا که چنین دوزبانگی‌هایی، به‌طور معمول، به چیرگی زبان پُرگویشورتر بر زبان کم‌گویشورتر می‌انجامد، فُورسی نیز گام به گام جای خود را به ترکی آذری داده است، و گویشوران آن در طول چند دهه از دوزبانه‌های فُورسی - ترکی آذری به یک‌زبان‌های ترکی آذری تغییر زبان داده‌اند.

^۱. ن. ک. <https://B2n.ir/z96001>.

^۲. ادیب طوسی (۱۳۱۷: ۲۱۶-۲۱۷) اشاره کرده «رفیق» او به نام «مشهدی عزیز» از «مردم گلین‌غیه»، به رایج بودن «امثال قدیم پارسی» در میان مردم آن آبادی نیز اشاره کرده است. او همچنین، به نقل از «آقای برهانی که یکی از فضایی آن حدود است»، گفته که خود شنیده یکی از «مردم گلین‌غیه» به هنگام گرفتاری گفته است «هرمز دیمی سیو بونی» «صورت هرمز سیاه باد». به باور ادیب طوسی، این گفته «... شبیه است به جمله‌ای که دختر یزدگرد در مدینه گفته است»: و در توضیح این موضوع در پانوشتی می‌گوید: «معروف است موقعی که ایران به دست اعراب افتاد، در جزو اسرا و غنائمی که از مدائن به مدینه بردند، دو دختر از یزدگرد بود. در محضر عمر هنگام تقسیم غنائم و فروش اسراء یکی از دختران یزدگرد به زبان پهلوی گفته بود «صورت پرویز سیاه باد» یعنی اگر او نامه پیغمبر را پاره نمی‌کرد، به این روز اسارت نمی‌افتادیم».

افزون بر آبادی‌هایی که در بالا بدان‌ها اشاره شد، در منبع‌های دیگر از آبادی‌های دیگری نیز نام برده شده که با توجه به آنها می‌توان گفت پراکنش جغرافیایی گونه‌های زبانی ایرانی در منطقه آذربایجان بیشتر از منطقه هرزندات بوده است. برای نمونه، مقدم (۱۳۲۷) به نقل از «آقای بزرگ ابراهیمی از ملک‌داران آذربایجان» گفته است «... در گلین‌قیه و دیزج قربان و کوری و پیراسحاق و هرزنی جدید و بابر، و عریان‌تپه و قره‌گوز از محال هرزند به گویش آذری حرف می‌زنند...». به همین سان، در برخی از متن‌های به‌جای‌مانده از گذشته، گاه اشاره‌هایی وجود دارد که گواه است بر آن‌که زبان شماری از آبادی‌های منطقه آذربایجان که اکنون به ترکی آذری سخن می‌گویند، «تاتی» بوده است. از آن میان، می‌توان شعری را نمونه آورد که ابوالقاسم نباتی (۱۲۶۲ - ۱۱۹۱ هجری قمری) درباره روستای «اوشتبین» گفته و در بیت چهارم آن به‌روشنی آمده که زبان مردم این آبادی «تاتی» است (نباتی، بی‌تا: ۱۵۹):

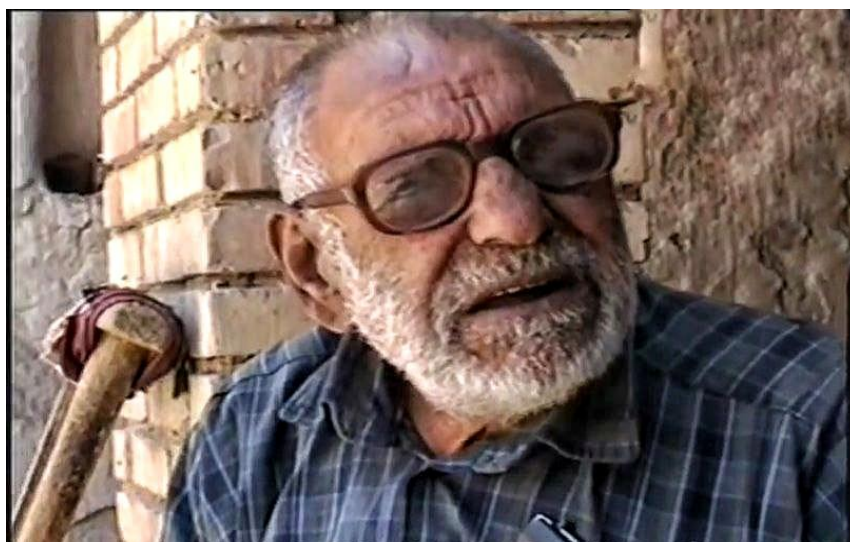
خوش سلیقه هر یری خلقی سراسر مهربان دیلّری تاتی ولی شیرین‌زباندر اُشتبین^۱
(مردم اُشتبین خوش سلیقه و همگی مهربان هستند زبانشان تاتی، اما شیرین‌زبان هستند)

افزون بر این در دیوان نباتی نشانه‌هایی هست که می‌تواند گواه تات‌زبان بودن او باشد؛ از جمله بیت «گه ترکی و گاهی عربی و گه فارسی / گه تاتی بوتچین آروامون سنکا قربان» (نباتی، بی‌تا: ۱۴۵) که در آن به زبان تاتی اشاره کرده؛ و بیت «زونستش چمه دوت شعر نوایی چمی جوقندا / ایزان زون ویل برو هوشماهر و یالوده وار اولمیش» (نباتی، بی‌تا: ۱۵۳) که در سرودن آن از زبان تاتی بهره گرفته است. از آن‌جا که نباتی زاده اُشتبین بوده و ترکی آذری را نیز نیک می‌دانسته، می‌توان گفت در زمان او دوزبانگی تاتی - ترکی در اُشتبین امری فراگیر بوده، و ترکی آذری آن‌قدر در این آبادی چیره بوده که او شعرهایش را به این زبان گفته است. همین دوزبانگی، سرانجام به نیستی تاتی در اُشتبین و جایگزین شدن آن با ترکی آذری انجامید؛ و از این رو است که در پژوهش‌ها یا اشاره‌های بیش از یک‌صد سال اخیر، هر جا که از وجود تاتی در جاهایی همچون هرزندات مرند، مناطق پیرامون رود ارس و آبادی‌ها و شهرهای پیرامون اردبیل، سخن به میان آمده، از اُشتبین نامی برده نشده است.

سرکاراتی^۲ (۱۳۹۲)، پس از اشاره به این که لیمان - هاپت در ۱۸۹۸ شبی را در گلین‌قیه می‌گذارند و متوجه ترکی نبودن زبان مردم آن‌جا می‌شود (در بخش ۴، به نقل از هنینگ به این سفر اشاره کردیم)، می‌گوید «سی و چند سال پیش که دانشجو بودم، همراه مرحوم دکتر ماهیار نوایی و استاد منوچهر مرتضوی دو بار بدان نواحی رفتیم. در آن هنگام نیز شمار زیادی از اشخاص مسن در هرزند و گلین‌قیه هنوز لهجه بومی خود را حفظ کرده بودند؛ اما امروز متأسفانه از آن گویش در آن دهات باصفا هیچ اثری به جای نمانده است». این گویای آن است که «گویش خاص» گلین‌قیه از حدود ۱۳۰ سال پیش که لیمان - هاپت به آن اشاره کرده، تا ۱۴۰۲ که شادروان عبدالعلی ادبی در گذشته است، رفته‌رفته شرایط انتقال به نسل بعد را از دست داده، گویشورانش محدود به «اشخاص مسن» شده‌اند و سرانجام منقرض شده است.

۱. واج‌نگاری این بیت به این صورت است: dilləri tati vəli firin-zəban-der ofşəbin xof-səliqe hər jeri xəlqi sərasər mehrəban

۲. ن. ک. <https://B2n.ir/w46921>

تصویر ۳. شادروان ابراهیم فتحی یکی دیگر از واپسین گویشوران زبان فُورسی (هرزن دلی) که پیش از شادروان عبدالعلی ادبی درگذشته‌اند. در ویدئویی که در ۱۹۹۷ از ایشان ضبط شده است (قابل دسترسی در <https://www.youtube.com/watch?v=WYrG3hE8-ts>)، ایشان می‌گویند که ۹۵ سال سن دارند و اشاره می‌کنند که به غیر از خودشان برادرشان عیسی و عبدالعلی ادبی نیز این زبان را می‌دانند. این عکس برگرفته از همان ویدئو است.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش، چرایی و چگونگی انقراض زبان فُورسی (هرزن دلی) در هرزن‌دات آذربایجان، از دو دیدگاه زبانی و اجتماعی، بررسی شد. اکنون در پاسخ به پرسش نخست پژوهش می‌توانیم بگوییم:

در داده‌های به‌جای‌مانده از زبان فُورسی، شمار زیادی واژه ترکی آذری وجود دارد. بسیاری از این واژه‌ها مربوط به چیزهایی هستند که زبان‌ها، به‌طورمعمول، برای اشاره به آنها از زبان دیگری واژه وام نمی‌گیرند؛ مگر آنکه زبان وام‌گیرنده زیر فشار درازمدت زبان وام‌دهنده باشد. از این میان، می‌توان به وام‌واژه‌های ترکی مربوط به «لب»، «ابرو»، «مژه» و دیگر واژه‌های مربوط به بخش‌های مختلف بدن در زبان فُورسی گلین‌قیه اشاره کرد که وام‌گرفته‌شده از ترکی آذری هستند. بررسی داده‌ها همچنین نشان داد که اثرپذیری از ترکی آذری محدود به وام‌گیری واژگانی نبوده، بلکه زبان فُورسی به لحاظ دستوری نیز از ترکی آذری اثر پذیرفته بوده است.

از دید اجتماعی نیز دیدیم که فُورسی‌زبان‌های منطقه هرزن‌دات آذربایجان برای ارتباط با گویشوران زبان پُرگویشورتر پیرامون خود - یعنی ترکی آذری - این زبان را می‌آموخته‌اند؛ امری که آنها را تبدیل به دوزبان‌های فُورسی - ترکی آذری کرده و باعث شده که در خانواده با کودکانشان فقط به ترکی آذری گفتگو کنند؛ و از این رهگذر موجب شوند که کودکان‌شان تبدیل به گویشوران ترکی آذری شوند. عامل‌های اجتماعی دیگری همچون برخورد خاص گویشوران زبان پُرگویشورتر با فُورسی‌زبان‌ها و اشاره به آنها به‌عنوان «تات» - یعنی کسی که به خاطر ندانستن و متوجه نشدن ترکی «هاج و واج» می‌ماند - نیز راه را بر از دست رفتن اعتبار زبان فُورسی، نزد گویشورانش گشوده که پیامد آن نیاموختن این زبان به کودکان و قطع جریان انتقال آن به نسل‌های بعدی و سرانجام انقراضش بوده است.

در پاسخ به پرسش دوم پژوهش نیز باید گفت که بر پایه بررسی‌های مستند این پژوهش، گفته‌های شادروان عبدالعلی ادبی و دیگر گویشوران زبان فُورسی که در پژوهش‌های پیشین با آنها گفتگو شده یا داده‌های زبانی‌شان ثبت شده، زبان فُورسی («تاتی»/ «هَرَزَن‌دیلی») در منطقه هرنندات در آبادی‌های زیادی سخن گفته می‌شده است: «گلین‌قیه»، «هرزند عتیق» («کوهرزان»/ «هرزندکوه»/ «داغ‌هرزند»)، «میاب»، «ببیره» («بابره»)، «قشلاق»، «ایران‌بن» («عریان‌تپه»)، «کورو» («کوری»)، «زال»، «قره‌بولاخ»، «دیزج‌قربان»، «پیراسحاق»، «قره‌گوز»، «اوشتبین». به این‌ها باید نام آبادی‌های دیگری همچون «کلاسور»^۱، «چای‌کندی»، «ملک»، «وینستان» و «کرینگان»^۲ را نیز افزود که آنها هم در منطقه شمال آذربایجان و پیرامون رود ارس هستند و به «تاتی»/ «تالشی» سخن گفته یا اکنون نیز سخن می‌گویند. بایوری (۱۳۴۱: ۳۷) که خود از خانواده‌های قدیمی منطقه ارسباران بوده‌اند، در بیان «زبان و مذهب» این منطقه، گفته است:

زبان ترکی - درس و خط فارسی - نماز و دعا عربی [،] مذهب مسلمان و شیعه جعفری [،] یک‌کعه هم مسیحی و علی‌الهی در دهات شمالی. همچنین یک نوع آثار لهجه فارسی قدیم آمیخته بترکی در گوشه و کنار محل دیزمار بگوش می‌خورد.

این اشاره گواه آن است که در سال ۱۳۴۱ خورشیدی هنوز «لهجه فارسی قدیم» که منظور باید همان گونه‌های زبانی باشد که از آنها به «تاتی»، «تالشی»^۳، «هرزندی»، «فُورسی» و «هَرَزَن‌دیلی» یاد شده، در «دیزمار» که دربرگیرنده آبادی‌های زیادی است، زنده بوده است.

وجود اصطلاح ترکی «هَرَزَن‌دیلی»، در میان ترک‌زبان‌های منطقه، برای اشاره به زبان «فُورسی»/ «هَرَزَن‌دیلی»/ «تاتی» منطقه هرنندات نیز گواه است بر این که این زبان در این منطقه و پیرامون آن ریشه داشته، اما رفته‌رفته به دلیل‌هایی که در بالا آمد، گویشورانش ترک‌زبان شده‌اند. این امر نمونه روشنی است از پدیده «تغییر زبان». در واقع، با توجه به آنچه از دید زبانی در هرنندات روی داده، می‌توانیم بگوییم، دست کم زبان نیاکانی بخشی از کسانی که اکنون در آذربایجان به ترکی آذری سخن می‌گویند، ترکی نبوده است. این امر هم‌راستا با یافته‌های پژوهش‌های دیگری است که می‌گویند در آذربایجان، رفته‌رفته گویشورانِ زبان‌هایی همچون تالشی، تاتی و گُردی، ترک‌زبان شده‌اند. در بخش بزرگی از شمال ارس نیز همین امر صادق است؛ آنچنان که رفته‌رفته گویشوران زبان‌های تالشی، تاتی، گُردی، از شاخه زبان‌های ایرانی و زبان‌های دیگر خانواده‌های زبانی منطقه، رفته‌رفته ترک‌زبان شده، یا در مسیر ترک‌زبان شدن قرار دارند (Clifton, 2009؛ امینی، ۱۴۰۰ الف: ۲۰۴-۲۰۶).

^۱. برای تاتی کلاسور، ن. ک. اصغری (۱۳۸۷).

^۲. کارنگ (۱۳۳۰: ۷۲-۷۳)، پس از اشاره به این که افزون بر «کرینگان»، در آن زمان «هنوز» باشندگانِ روستاهای «چای‌کندی»، «ملک» و «وینستان» در نزدیکی کرینگان، با زبان تاتی آشنایی داشته‌اند، می‌گوید:

پیرمرد شصت ساله‌ای که من برای فراگرفتن این لهجه اجیرش کرده بودم می‌گفت من تا ایام بچگی را بخاطر می‌آورم بسیار تعجب می‌کنم، چه چهل و پنجاه سال پیش که اهالی این محال با شهرها چندان مراوده نداشتند بیشتر قراء نزدیک به کرینگان جز بزبان تاتی صحبت نمی‌کردند و چه بسا از اشخاص یافت می‌شدند که اصلاً زبان ترکی را بلد نبودند، ولی در عرض این نیم‌قرن اوضاع تغییر یافت و با سرعت هرچه تمام‌تر ترکی جانشین زبان تاتی شد و هم‌اکنون این عمل باندازه‌ای با سرعت انجام می‌گیرد، که بیم آن می‌رود تا پنجاه سال دیگر این زبان از کرینگان و چند قریه نزدیک آن نیز بکلی رخت بپندد.

پژوهش نوری و زارعی موبنی (۱۳۹۷) گویای آن است که کرینگانی با آن که تا به امروز زنده مانده، زیر فشار ترکی آذری رو به نیستی است.

^۳. جا دارد اشاره کنیم که در پژوهش‌های پیشین به همانندی‌های گونه زبانی ایرانی رایج در گلین‌قیه با «تاتی» و «تالشی» اشاره شده است. سبزلعی‌پور (۱۳۹۸) به برخی از این پژوهش‌ها اشاره کرده و «شناسه» را «در زبان‌های «تاتی»، «هرزنی» و «تالشی» با نگاه تطبیقی بررسی کرده است.

پیوست

متن کامل شعر ابوالقاسم نباتی که در آن به تات‌زبان بودن باشندگان آبادی اُشتبین اشاره شده، به صورت زیر است (نباتی، بی‌تا: ۱۵۸-۱۵۹):

صفحهٔ عالمده بر دُر نهاندر اُشتبین	وزنه گلمر، چکمک اولمز، چوخ گراندر اُشتبین
باش چکوب عرش برینه دورت طرفدن داغلی	فی‌الحقیقه لنگر کون و مکاندر اُشتبین
سد اسکاندر کیمی هر بُرجی بر حصن حصین	دیده بدخواه بر تیر کماندر اُشتبین
خوش سلیقه هر یری خلقی سراسر مهربا	دیللوی تاتی ولی شیرین‌زباندر اُشتبین
الله آباد ایلسون آب و هواسی جان‌فزا	قالب انسانه بر روح و رواندر اُشتبین
حاکم اولمش اونده تا میرزاسلیم کامکار	ول سبیدن خلّقه بر دارالاماندر اُشتبین
ماشاءالله کورنه یخشی بوی چکم سرولر	جنت شداد یا باغ جناندر اُشتبین
نازنین هر دانه‌سی یاقوت یا لعل یمن	مختصربر کنج یا یربلو کاندر اُشتبین
سوینی هر کیمه ایشسه استمز آب حیات	اوندن او یری خضر تک گوزدن نهاندر اُشتبین
گورمشم عسکرانی قرچینی آغداملری	اونلرن یاننده بر سلطان و جاندر اُشتبین
گورمشم هندارخنی هم برده‌نی سیتراشم	هر یری برچول ولی بر بوستاندر اُشتبین
ویرمرم کل جهانه بر هراسین سیرنی	قیل تماشا کورنه کویچک خوش مکاندر اُشتبین
دوغرسی ییلاقینین وصفنده عاجز قالمشم	ییلرم باغ ارم یا گلستاندر اُشتبین
بربری اوستنده داملر یخشی عالی کوشکلر	بس دیرسن لنگران یا سالیاندر اُشتبین
ویر کنن دلداریمی ایت آه‌زارمدن حذر	رحمه گل انصافه گل بسدر اماندر اُشتبین
بر قوناغ نسبت نباتی بش گون اگلشوب	حرمین ساخله که اویر خان چوپاندر اُشتبین

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

سپاسگزاری

از جناب علی ادبی، فرزند شادروان عبدالعلی ادبی و دیگر هم‌میهنان گران‌قدر باشندۀ منطقهٔ هرزندات آذربایجان برای پاسخ گفتن به پرسش‌های نگارنده سپاس‌گزاری می‌شود. از جناب دکتر میرهدایت سیدمرندی، برای فرستادن تصویر چند صفحه از کتاب «نگاهی به تاریخ مرند» برای نگارنده نیز سپاسگزاری می‌شود.

منابع

آصفی، نیما. (۱۳۹۸). خاستگاه زبانی مهاجران هرزن (واکاوی نظریهٔ هنینگ). پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۲۸(۲)، ۳۴-۱۹.

<https://doi.org/10.22059/jis.2020.291660.747>

- ادیب طوسی، محمدامین. (۱۳۱۷). در اطراف مقاله آذربایجان و زبان پارسی. ماهتاب، شماره ۱۰، زبان فارسی در آذربایجان، دربرگیرنده بیست و هفت مقاله از نوشته‌های دانشمندان و زبان‌شناسان (جلد ۱، صص. ۲۱۴-۲۲۲). انتشارات دکتر محمود افشار.
- اصغری، احمد. (۱۳۸۷). اسم و ضمیر در گویش تاتی کلا سور (Klāsūr). زبان و ادب فارسی (نشریه سابق دانشکده ادبیات دانشگاه تبریز)، ۵۱(۲۰۷)، ۲۱-۲۱. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22517979.1387.51.207.1.4>
- اصفهان‌ی، حمزه بن الحسن. (۱۴۱۲ق). التنبيه على حدوث التصحيف (أسماء الخمصى و عبدالمعین الملوحي، تصحيح؛ محمد أسعد طلس، تحقيق). دارصادر.
- امینی، رضا. (۱۴۰۰ الف). سیاست و برنامه‌ریزی زبان در جمهوری آذربایجان. نامه فرهنگستان، ۴۰(۴)، ۱۹۵-۲۰۱. <https://B2n.ir/jp6079>
- امینی، رضا. (۱۴۰۰ ب). تحلیل و بررسی تنوع واژگانی در آبادی‌های شهرستان خرم‌آباد. زبان فارسی و گویش‌های ایرانی، ۱۶(۱)، ۱۰۳-۱۲۸. <https://doi.org/10.22124/plid.2021.18724.1518>
- امینی، رضا. (۱۴۰۱). نظام شمارش در چند زبان ایرانی و نائیرانی درون و برون ایران. زبان فارسی و گویش‌های ایرانی، ۱۷(۱)، ۲۵-۵۰. <https://doi.org/10.22124/plid.2022.22465.1606>
- بایوردی، حسین. (۱۳۴۱). تاریخ ارسباران. کتابفروشی ابن سینا.
- چلبی، اولیا. (۱۳۹۸). ایران در سیاحت‌نامه اولیا چلبی (داود بهلولی، مترجم). انتشارات علمی و فرهنگی.
- ذکاء، یحیی. (۱۳۳۶). گویش «گلین قیه» یا هرزندی. فرهنگ ایران زمین، ۵، ۵۱-۹۲. <https://archive.org/details/Dialect.of.Galinqaya.or.Harzandi>
- ذکاء، یحیی. (۱۳۹۸). واژگان آذری و فارسی در زبان مردم تبریز (به کوشش و تصحیح ایران عبدی؛ زیر نظر ژاله آموزگار). مرکز دائره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- رضازاده ملک، رحیم. (۱۳۷۷). آذری؛ گویش دیرین مردم آذربایجان. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- رضائی باغبیدی، حسن. (۱۳۸۱). دستور زبان پارتی (پهلوی اشکانی). فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- رواقی، علی. (۱۴۰۱). قرآن قدس؛ ترجمه‌ای کهن از قرآن (جلد ۲). انتشارات دکتر محمود افشار.
- فرهنگ جغرافیایی ایران. (آبادی‌ها)، جلد ۴، استان ۳ و ۴ آذربایجان: شهرستان‌های اردبیل، اهر، تبریز، خوی، خیاو، رضائیه، سراب، ماکو، مراغه، مرند، مهاباد، میانه، هروآباد، خلخال. (۱۳۳۰). انتشارات دایره جغرافیایی ستاد ارتش.
- سبزه‌علی‌پور، جهان‌دوست. (۱۳۹۸). شناسه در زبان‌های «تاتی»، «هرزنی» و «تالشی». پژوهش‌های زبانی-ادبی قفقاز و کاسپین، ۳(۱)، ۶۵-۹۰. <https://B2n.ir/yp6924>
- ستوده، منوچهر. (۱۳۳۷). خویشی یکی از لهجه‌های آذری. فرهنگ ایران زمین، ۶، ۳۲۴-۳۲۷.
- سرکاراتی، بهمن. (۱۳۹۲). اهمیت گویش‌های ایرانی. تاریخ دسترسی: ۱۴۰۵/۰۴/۳۱ از <https://B2n.ir/w46921>
- سیدمرندی، میرهدایت. (۱۳۸۷). نگاهی به تاریخ مرند. احساس.
- فیندلی، کارتر وان. (۱۴۰۲). ترک‌ها در تاریخ جهان (رضا امینی، مترجم). ثالث.
- قیصری، ابراهیم. (۱۴۰۲). کتاب تنگاره جامع لغات و اصطلاحات و فرهنگ مردم بندر معشور (ماهشهر) (جلد ۱). نونوشت.

کارنگ، عبدالعلی. (۱۳۳۳). تاتی و هرزنی، دو لهجه از زبان باستان آذربایجان. اسمعیل واعظپور، مدیر بنگاه بازرگانی و مطبوعاتی واعظپور.

کارنگ، عبدالعلی. (۱۳۳۰). تاتی و کرینگان. زبان و ادب فارسی، ۲۵ و ۲۶، ۷۵-۷۲.

کسروی تبریزی، احمد. (۱۳۹۶). آذری یا زبان باستان آذربایجان (به کوشش عقاب علی احمدی). هزار کرمان.

کیا، صادق. (۱۳۴۰). راهنمای گردآوری گویش‌ها. اداره فرهنگ عامه.

مردوخ روحانی، ماجد. (۱۳۹۲). فرهنگ فارسی - کردی (سه جلد، ویرایش دوم). انتشارات دانشگاه کردستان.

مستوفی قزوینی، حمدالله. (۱۳۸۹). نزهة القلوب؛ المقالة الثالثة در وصف بلدان و ولایات و بقاع. (تصحیح و تحشیة گای لیسترانج). اساطیر.

مقدم، محمد. (۱۳۲۷). سند تاریخی از گویش آذری تبریز (ایران کوده، ۱۰). زبان فارسی در آذربایجان، دربرگیرنده بیست و هفت مقاله

از نوشته‌های دانشمندان و زبان‌شناسان (به کوشش ایرج افشار، جلد ۱، صص. ۲۲۲-۲۳۶). انتشارات دکتر محمود افشار.

منصوری، فیروز. (۱۳۹۳). فرهنگ واژگان آذری (با گزارش همانندی‌ها با دیگر گویش‌های ایران). هزار کرمان.

نباتی، ابوالقاسم. (بی‌تا). دیوان جناب سید ابوالقاسم متخلص به نباتی و مشهور بمجنون شاه قراجه داغی رحمه‌الله. تاریخ دسترسی:

<https://B2n.ir/a555595> از ۱۴۰۳/۰۷/۳۰

نوابی، ماهیار. (۱۳۳۲). یک سند کهن. دانشکده ادبیات تبریز، ۲۵، ۲۳۴-۲۲۵.

نوری، ناصر، و زارعی موینی، عباسعلی. (۱۳۹۷). جایگاه اجتماعی کرینگانی: حوزه‌های کاربردی و نگرش گویشوران. زبان و

زبان‌شناسی، ۲۷(۲)، ۲۰-۲. <https://B2n.ir/fr6760>

وارداف، رونالد. (۱۳۹۳). درآمدی بر جامعه‌شناسی زبان (رضا امینی، مترجم). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی و بوکا.

References

Adib Tusi, M. A. (1938). About the article "Azerbaijan and Persian language," Mahtab Magazine, No. 10. In I. Afshar (Ed.), *Persian language in Azerbaijan, including twenty-seven articles of scientists and linguists* (Vol. 1, pp. 214-222). Mahmood Afshar Publications. [In Persian]

Amini, R. (2021 a). Language policy and planning in Azerbaijan Republic. *Nāmeḥ-ye Farhangestān*, 20(4), 195-201. [In Persian]

Amini, R. (2021 b). Lexical variation in villages of Khorramabad. *Persian Language and Iranian Dialects*, 6(1), 103-128. [In Persian]

Amini, R. (2022). Numeral system of a number of Iranian and non-Iranian languages, in and out of Iran. *Persian Language and Iranian Dialects*, 7(1), 25-50. <https://doi.org/10.22124/plid.2022.22465.1606> [In Persian]

Asefi, N. (2020). The linguistic origins of Harzan immigrants (A review of W. B. Henning's theory). *Iranian Studies*, 9(2), 19-34. <https://doi.org/10.22059/jis.2020.291660.747> [In Persian]

- Asghari, A. (2009). Noun and pronoun in the Tati dialect of Klāsūr. *Persian Language and Literature*, ۵۱(207), 1-21. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22517979.1387.51.207.1.4> [In Persian]
- Baybordī, H. (1962). *The history of Arasbaran*. Ebnesina Library. [In Persian]
- Bybee, J. (2015). *Language change*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139096768>
- Çelebi, E. (2019). *Iran in Seyahatnâme of Evliya Çelebi* (D. Bohluli, Trans.). Elmi-Farhangi Publishing Company. [In Persian]
- Clifton, J. M. (2009). Do the Talysh and Tat languages have a future in Azerbaijan? *Work Papers of the Summer Institute of Linguistics, University of North Dakota Session*, 49, Article 2. <https://doi.org/10.31356/silwp.vol49.02>
- Crystal, D. (2014). *Language death*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139923477>
- Emmerick, R. E. (2024). Iranian languages. *Encyclopedia Iranica*. Retrieved April 18, 2025, from <https://www.britannica.com/topic/Iranian-languages>
- Findley, C. V. (2023). *Turks in world history* (R. Amini, Trans.). Sāles. [In Persian]
- Geographical dictionary of Iran (Villages)* (Vol. 4, Provinces 3 & 4: Ardabil, Ahar, Tabriz, Khoy, Khiyav, Rezaīyeh, Sarab, Maku, Maraghe, Marand, Mahabad, Miyane, Harvabad, Khalkhal). (1951). Geographical Circle of the Army Publications. [In Persian]
- Gheysari, E. (2023). *Tangare book: The comprehensive book of words and idioms and culture of the people of Ma'shur (Mahshahr)* (Vol. 1). Nonevesht. <https://doi.org/10.22124/plid.2021.18724.1518> [In Persian]
- Henning, W. B. (1954). The ancient language of Azerbaijan. *Transactions of the Philological Society*, 53(1), 157-177.
- Isfahani, H. ibn al-H. (1412 AH/c. 1991). *al-Tanbih 'alā ḥudūth al-taṣhīf* (A. al-Khamṣi & A. al-Mo'in al-Maluhi, Eds.; M. A. Talas, Trans.). Darsader. [In Arabic]
- Karang, A. (1951). Tati and Karingan. *Persian Language and Literature*, 25 & 26, 72-75. [In Persian]
- Karang, A. (1954). *Tati and Harzani: Two accents of the ancient language of Azerbaijan*. Esma'il Vaezpur, Director of Vaezpur Trade and Press Company. [In Persian]
- Kasravi Tabrizi, A. (2017). *Azeri, or the ancient language of Azerbaijan* (O. Ali-Ahmadi, Ed.). Hazar-e Kerman Publications. [In Persian]
- Kiya, S. (1961). *A guide for collecting dialects*. Publication of the Office for Folklore. [In Persian]
- Mackenzie, D. N. (1961). The origins of Kurdish. *Transactions of the Philological Society*, 60(1), 68-86.

- Mansuri, F. (2014). *A dictionary of Azeri (with mention of similarities to other dialects of Iran)*. Hazare-e Kerman. [In Persian]
- Mardukh Ruhani, M. (2013). *Persian-Kurdish dictionary* (3 vols., 2nd ed.). University of Kurdistan Publications. [In Persian/Kurdish]
- Moghadam, M. (1948). A historical document of the Azeri dialect of Tabriz, Iran Kude, No. 10. In I. Afshar (Ed.), *Persian language in Azerbaijan, including twenty-seven articles of scientists and linguists* (Vol. 1, pp. 222-236). Mahmood Afshar Publications. [In Persian]
- Mostowfi Ghazvini, H. (2010). *Nozbat al-Qolub: al-Maqalat al-Salesa dar Vasef-e Boldan va Velayat va Boqa'* (G. Le Strange, Ed.). Asatir Publications. [In Persian]
- Nabati, A. (n.d.). *Divan of Sayed Abolghasem, Nicknamed Nabati and known as Majnun Shah Gharaje Daghi, God have mercy on him*. Retrieved October 10, 2024, from <https://B2n.ir/a55595>
- Navabi, M. (1953). An Ancient document. *Journal of the Tabriz Faculty of Literature*, 5(2), 225-234. [In Persian]
- Noori, N., & Zarei Moeini, A. (2018). Social status of Karingani: Fields of application and speakers' attitude. *Language and Linguistics*, 14(27), 2-20. <https://B2n.ir/fr6760> [In Persian]
- Pauwels, A. (2016). *Language maintenance and shift*. Cambridge University Press.
- Ravaghi, A. (2022). *The Qods Quran, an old translation of the Quran* (Vol. 2). Mahmood Afshar Publications. [In Persian]
- Rezai Baghbidi, H. (2002). *A Grammar of Parthian (Arsacid Pahlavi)*. Iranian Academy of Persian Language and Literature. [In Persian]
- Rezazade Malek, R. (1998). *Azeri [;] the old dialect of the people of Azerbaijan*. Society for the National Heritage of Iran. [In Persian]
- Sabzalipour, J. (2019). SHENASE in "Tati," "Harzani," and "Talysh" languages. *Journal of Studies in Caucaso-Caspian Philology*, 1(3), 65-90. <https://B2n.ir/yp6924> [In Persian]
- Sarkarati, B. (2013). *The importance of Iranian dialects*. Retrieved August 25, 2026, from <https://B2n.ir/w46921>
- Schmid, M. S. (2011). *Language attrition*. Cambridge University Press.
- Schmid, M. S., & Köpke, B. (2013). *First language attrition*. John Benjamins Publishing Company.
- Schmid, M. S., & Köpke, B. (Eds.). (2019). *The Oxford handbook of language attrition*. Oxford University Press.
- SeyedMarandi, M. (2008). *A glimpse to Marand history*. Ehsas. [In Persian]

- Sotude, M. (1958). Khoini, one of the Azeri accents. *The Culture of Iran-Zamin*, 6, 324-327. [In Persian]
- Sümer, F. (1957). Âzerbaycan'ın Türkleşmesi tarihine umumî bir bakış. *Belleten*, 21(83), 429-447. [In Turkish]
- Swadesh, M. (1971). What is glottochronology? In J. Sherzer (Ed.), *The origin and diversification of language* (pp. 271-284). Aldine-Atherton.
- Wardhaugh, R. (2014). *An introduction to sociolinguistics* (R. Amini, Trans.). Institute for Humanities and Cultural Studies & Booka Publications. [In Persian]
- Weinreich, U. (1979). *Languages in contact: Findings and problems*. Mouton Publishers.
<https://doi.org/10.1515/9783110802177>
- Zoka, Y. (1957). The Dialect of “Galin Qayah” or Harzandi. *The Culture of Iran-Zamin*, 5, 51-92.
<https://archive.org/details/Dialect.of.Galinqaya.or.Harzandi> [In Persian]
- Zoka, Y. (2019). *Azeri and Persian words in the language of the people of Tabriz* (I. Abdi, Ed.; supervised by Z. Amouzgar). The Centre for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]